

Zagrebački fotografski atelijeri kao baštinske cjeline

Šafarić, Marina

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:611295>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-28**



Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)



SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INFORMACIJSKE I KOMUNIKACIJSKE ZNANOSTI
SMJER MUZEOLOGIJA I UPRAVLJANJE BAŠTINOM
Ak. god. 2020./2021.

**Zagrebački fotografski atelijeri kao baštinske cjeline:
fenomen atelijera, izbor primjera i prijedlog muzealizacije**

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Žarka Vujić, red. prof.

Studentica: Marina Šafarić

Zagreb, srpanj 2021.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Department of Information and Communication Sciences
Sub-Department of Museology
2020/2021

**Zagreb photographic studios as cultural heritage:
phenomenon, examples, and a proposal of musealisation**

M.A. Thesis

Supervisor: Žarka Vujić, Ph.D., full professor

Student: Marina Šafarić

Zagreb, July 2021

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

Sadržaj

Sadržaj.....	ii
Sažetak	iii
Summary	iv
1. Uvod.....	1
2. Otkriće fotografije i potreba za novim prostorima	3
3. Fenomen fotografskih atelijera – arhitektonska struktura	8
3.1. Svjetlost kao najvažniji čimbenik <i>pisanja svjetlom</i>	10
3.2. Pokretni inventar foto-ateljera.....	13
3.3. Izvorni oblici komunikacije – izlazak foto-ateljera u prostor ulice	18
4. Mapiranje gradskih cjelina Zagreba s fotografskim atelijerima	23
5. Izbor zagrebačkih fotografskih atelijera	25
5.1. Funkcionalno građeni objekti.....	26
5.1.1. Fotografski atelijer u dvorištu Ilice br. 8	30
5.1.2. Fotografski atelijer braće Varga u dvorišnom traktu Ilice br. 34.....	33
5.2. Adaptirani prostori u svrhe fotografskih atelijera	36
6. Zaštita i komunikacija fotografskih atelijera kao baštinskih cjelina.....	42
6.1. Primjeri muzealizacije iz Ljubljane, Celja i Zrenjanina.....	45
6.2. Analiza stupnja muzealnosti Mosingerovog foto-ateljera u dvorištu Ilice br. 8.....	51
7. Zaključak.....	61
8. Popis korištene literature.....	63
9. Popis slikovnih priloga	66

Zagrebački fotografski atelijeri kao baštinske cjeline: fenomen atelijera, izbor primjera i prijedlog muzealizacije

Sažetak

Ovim se diplomskim radom dokazuje da fotografski atelijeri mogu biti nositelji muzealnosti i to zbog velikog kulturno-povijesnog, društvenog i arhitektonskog značaja. Fenomen fotografskih atelijera, odnosno potreba za novim prostorima djelovanja javlja se s pojavom fotografije kao novog medija. Karakteristični izgled arhitekture foto-atelijera proizlazi iz funkcije i potrebe za svjetlošću prilikom fotografiranja (ostakljeni zid i krovšte), odnosno potrebe za potpunim odsustvom iste te svjetlosti u tamnoj komori. Zagrebački foto-atelijeri, bili oni funkcionalno građeni ili pak adaptirani, komunicirali su s javnosti na jednak način – oglašavanjem brojnim reklamnim pomagalicama – a danas se o toj arhitekturi i prostorima okupljanja gotovo i ne govori. Cilj ovog rada je potaknuti na razmišljanje i uzimanje u obzir tih objekata i njihovih priča te neposredno potaknuti razvoj zaštite i komunikacije još uvijek postojećih primjera s velikim naglaskom na atelije Rudolfa Mosingera u dvorištu Ilice br. 8. Kao usporedni materijal donose se primjeri muzealizacije iz Celja, Ljubljane i Zrenjanina.

Ključne riječi: fotografski atelijeri, Zagreb, muzealnost fotografskih atelijera, zaštita, baština, Ilica 8, Rudolf Mosinger

Zagreb photographic studios as cultural heritage: phenomenon, examples, and a proposal of musealisation

Summary

This thesis is trying to prove that photographic studios can be the bearers of museality due to their great cultural, historical, social and architectural significance. The phenomenon of photographic studios appears with the revolutionary discovery of photography. The characteristic appearance of the photographic studios stems from the function and the need for light during the making of photography (glazed wall and roof), and in other way the need for the complete absence of that same light in the darkroom. Zagreb's photographic studios, whether functionally built or adapted, communicated with the public in the same way - by advertising through numerous advertising methods - and today there is almost no talk about that important gathering places. The aim of this thesis is to encourage thinking and consideration of these objects and their stories, and to directly encourage the consideration of protection and communication of still existing examples with great emphasis on the studio of Rudolf Mosinger in the courtyard of Ilica no. 8. Examples of musealisation from Celje, Ljubljana and Zrenjanin are given as comparative material.

Key words: photographic studios, Zagreb, museality of photographic studios, protection, cultural heritage, Ilica 8, Rudolf Mosinger

1. Uvod

Interdisciplinarni proces koji podrazumijeva različite društvene, znanstvene i stručne akcije čini zaštitu kulturne baštine, a čiji su ciljevi očuvanje i interpretacija kulturne i društvene materijalne memorije.¹ Zagrebački fotografski atelijeri kao baštinske cjeline rijetko su obrađivana tema – te se prostore najčešće spominje samo navođenjem adrese u kontekstu valorizacije rada određenog fotografa. Arhitektonske sličnosti foto-atelijera druge polovice 19. stoljeća i njihove najčešće dvorišne lokacije u Zagrebu obradio je Slavko Šterk izložbom *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba* održanoj u studenom i prosincu 2002. godine u Muzeju grada Zagreba. Ovim se diplomskim radom ta određena praznina u pridavanju važnosti ovim prostorima *puni*, a čime se doprinosi i stvaranju svijesti o zagrebačkim foto-atelijerima kao mjestima okupljanja, zatim objektima specifičnih arhitektonskih konfiguracija te gradskoj cjelini ulice Ilice kao najpopularnijem mjestu za otvaranje atelijera u promatranom razdoblju, a koje čini ukupno oko 100 godina – od otvaranja prvog zagrebačkog fotografskog atelijera 1854. godine pa do sredine 20. stoljeća.

Cilj ovog diplomskog rada jest dokazati da su fotografski atelijeri svojom funkcijom i arhitektonskim značajkama nositelji određenog kulturno-povijesnog fenomena. Identificiranjem i istraživanjem dostupnog korpusa zagrebačkih fotografskih atelijera, kako kroz građevinsku dokumentaciju tako i kroz literaturu, te zapažanjem određenih sličnosti u komunikaciji oglašavanjem, isticanju arhitekturom, lociranju atelijera u dvorištima kuća pretežito u Ilici, obrađuje se fenomen atelijera kao posebnog arhitektonskog sklopa. Isto tako, doneseni primjeri u većoj ili manjoj mjeri govore o izvornoj komunikaciji tom arhitekturom s javnosti, tj. o planiranom smještaju objekata na određene pozicije kako bi se privukla klijentela. Osim što se radi o kompleksnom arhitektonskom fenomenu, kako bi se fotografski atelijeri doista mogli nazvati baštinskim cjelinama, oni uz spomenuti drugačiji arhitektonski okvir moraju posjedovati i dovoljan stupanj jasnih kulturno-društvenih poruka koje bi se raznim muzeografskim pomagalima mogle prenijeti javnosti.

Glavna okosnica ovog rada temelji se na tri glavne muzeološke funkcije – istraživanju, zaštiti i komunikaciji. One se isprepliću kroz cijeli rad, ponekad jasno naglašene, a ponekad

¹ Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta, 1993., str. 169.

samo pozadinski. Ipak, i ovim se diplomskim radom potiče na razmišljanje o tim prostorima, dakle, njih se zaštićuje barem intelektualno, pa se tako i ostvaruje komunikacija o njima.

Istraživanje ovog fenomena krenulo je njihovom identifikacijom pomoću literature i arhivskih izvora te se nakon toga foto-dokumentiralo današnje stanje odabranih objekata. Važan korak pri shvaćaju brojnosti atelijera pogotovo u prvih 50 godina njihova postojanja bila je izrada karte središnjeg dijela Zagreba s ucrtanim mjestima na kojima su se od sredine 19. stoljeća pa do početka 20. nalazili ti objekti. Isto tako, karta je od velike vizualne pomoći pri utvrđivanju grupiranja atelijera na prostoru Ilice i u njenim pobočnim ulicama.

Nakon identifikacije tih objekata napravljen je prijedlog tipologije zagrebačkih fotografskih atelijera te se došlo do zaključka da se radi o dvije kategorije – funkcionalno građenim objektima te adaptiranim prostorima, od kojih je znatno više onih funkcionalnih što je u potpunosti jasno radi fotografske potrebe za arhitektonskom specifičnosti ostakljenog dijela zida i krovništva, pogotovo prije uvođenja električne struje u grad.

O zaštiti tih foto-atelijerskih prostora govori se u kontekstu navođenja njihovih današnjih vlasnika, odnosno upravitelja. Komunikacija o atelijerima danas se svodi na publikacije o fotografima koji su ih vodili dok se samo pojedini autori ipak nešto više bave samim izgledom zagrebačkih fotografskih atelijera.

Nakon pozicioniranja postojanja atelijera u stvarni prostor grada, informiranja o njima te skupljanja dovoljno dokaza o bitnim ličnostima i porukama koje određeni prostor može odašiljati napravljeno je, u posljednjem poglavlju ovog rada, primarno i sekundarno vrednovanje muzealnosti jednog od zagrebačkih fotografskih atelijera – atelijera Rudolfa Mosingera u dvorištu Ilice br. 8 – za kojeg se tijekom istraživanja uvidjela visoka mogućnost zadovoljavanja tih odrednica.

U ovome se diplomskome radu na nekoliko mjesta ističe značaj fotografskih atelijera kao važnih mjesta okupljanja, prostora koje vode ličnosti koje javnosti predstavljaju najnovija tehnološka dostignuća te svakako kompleksnom arhitektonskom i društveno-političkom fenomenu.

2. Otkriće fotografije i potreba za novim prostorima

Godinu 1839. najčešće se spominje u kontekstu *rođendana* fotografije, no bitno je znati da su njoj prethodili brojni višestoljetni kemijski i tehnički eksperimenti, a koji se mogu sažeti na korištenje *camere obscurae*, koje seže još u antiku, i otkrivanje kemijskih fotoosjetljivih spojeva iz 18. stoljeća. Dagerotipija, postupak nazvan po francuskom umjetniku i kemičaru Louisu Daguerreu, prvi je praktični postupak dobivanja fotografije, a javnost se njime slobodno služi od 19. kolovoza 1839. godine kad ga je francuska Akademija znanosti proglasila javno dostupnim.² Spomenutog datuma i danas se slavi Svjetski dan fotografije. Gotovo u isto vrijeme u Engleskoj, tadašnjem francuskom ekonomskom rivalu, predstavljena je talbotipija, tj. fotografski postupak koji je ime dobio po Henryju Talbotu.³ Ipak, za prvi uspješni pokušaj fiksiranja slike svijeta pomoću svjetlosti, odnosno za izradu prve fotografske slike, čija je ekspozicija trajala čak 8 sati, zaslužan je Nicéphore Niépce 1826. godine.⁴ Niépce se tada udružio s Daguerreom te su zajedno i postepeno došli do revolucionarnog otkrića dagerotipije.

Dagerotipiji i talbotipiji, kao prvim fotografskim procesima prethodili su, dakle, brojni tehnički i kemijski eksperimenti, no isto tako su im i slijedili. Nakon 1839. godine eksponencijalno su se razvijali gotovo svi potrebni aspekti za dobivanje fotografija – od eksperimenata s različitim kemikalijama, zatim fotoosjetljivim površinama, pa sve do samih fotografskih aparata koji su s godinama postajali dimenzijski sve manji, ekspozicije sve kraće, a cijene znatno niže. Neke od kasnijih fotografskih metoda i postupaka su cijanotipija, izrada albuminskih fotografija, tehnika mokrog kolodija, tintipija, metoda želatinskih suhih ploča, platinotipija i dr.⁵

Otkriće fotografije preklapa se s industrijskom revolucijom – fotografija dolazi kao logična posljedica industrijske revolucije, ali i pozitivističkog književno-umjetničkog razdoblja realizma i to zbog svog iznimnog dokumentarističkog potencijala. Isto tako, pojava fotografije odgovarala je tadašnjem društvenom razvitku u smislu jačanja građanskog sloja, njihove bolje ekonomske situacije te posredno želje i potrebe za jačim samoisticanjem. Potreba

² Gisele Freund, *Fotografija i društvo*, 1981., Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 29.

³ Miljenko Smokvina, »Od dagerotipije do digitalne fotografije«, u: *Informatica museologica*, 31, 3-4 (2000.), str. 140., <https://hrcak.srce.hr/142896> (pregledano 15. svibnja 2021.)

⁴ Andy Grundberg, Naomi Rosenblum, Helmut Erich Robert Gernsheim, Beaumont Newhall, *History of photography*. Mrežna stranica *Encyclopedia Britannica* (3. prosinca 2020.), <https://www.britannica.com/technology/photography> (pregledano 1. lipnja 2021.)

⁵ Miljenko Smokvina, »Od dagerotipije do digitalne fotografije«, u: *Informatica museologica*, 31, 3-4 (2000.), str. 138., <https://hrcak.srce.hr/142896> (pregledano 1. lipnja 2021.)

ljudi da se zabilježi njihovo postojanje i potvrdi njihova samosvijest nije novost i ne javlja se zajedno s građanskom klasom. Riječ je o kultu pojedinca koji je izravan produkt čovjekove svijesti o prolaznosti vremena. Dokaz o nečijem postojanju u vidu slike, grafike, siluete ili kipa mogli su si priuštiti samo najbogatiji članovi društva, a s dolaskom fotografije i jačanjem srednjeg društvenog sloja ta je *memorabilija* ipak postala dostupnija većem broju ljudi.

Najranija fotografska portretiranja podrazumijevala su poziranje, pozadinu te *scenski* namještaj, sve ono što su do tada slikari mogli dodati i bez da vide ispred sebe. Sve navedeno označava potrebu za novim prostorom – fotografskim atelijerom. Jedan od ranijih i svakako najaktivnijih atelijerskih fotografa bio je Gaspard Felix Tournachon, poznatiji kao Nadar. On 1860. godine seli u atelijer izuzetno velikih dimenzija (Sl. 1.) u zgradi na adresi Boulevard des Capucines br. 35 u Parizu čija je staklena vanjština plijenila pozornost bogatih klijenata.⁶ Unutrašnjost ovog prostora (Sl. 2.) isto je tako privlačila pažnju, bio je to raskošno uređen interijer, a po sačuvanim fotografijama vidi da se opremljenost bogato ukrašenim stilskim namještajem tipičnim za sredinu 19. stoljeća u zapadnoj Europi. Fotografije svjedoče i o tome mjestu kao okupljalištu intelektualaca – portretirani su brojni umjetnici, pisci i skladatelji, a atelijer je služio je i kao svojevrsni salon za izlaganja brojnih slikara. Godine 1874. u Nadarovom su, tada već bivšem, atelijeru na u potpunosti ostakljenom 3. katu, svoju prvu izložbu organizirali impresionisti i to pod vodstvom Moneta, Pissarroa, Degasa i Renoira.⁷

Već su i ti najraniji fotografski atelijeri vrlo snažno bili komunicirani javnostima. Ostakljenost pročelja Nadarovog atelijera, veliki potpis umjetnika na staklu, ljudi koji su svakodnevno posjećivali taj prostor, fotografije koje su iz njega izlazile i ulazile u svakodnevni život klijenata, a koje su sa sobom nosile i dio tog mjesta, te svi oni izložbeni događaji koji su se u ovome prostoru odvili i nakon Nadarovog odlaska – sve navedeno dokaz je tog atelijera kao važnog mjesta kulturne i društvene baštine Pariza.

Zgrada u kojoj je, između ostalih fotografa, neko vrijeme djelovao i jedan od najaktivnijih pariških fotografskih portretista – Nadar – i danas svojim ostakljenim glavnim pročeljem (Sl. 3.) podsjeća na foto-ateljersku funkciju koju je sredinom 19. stoljeća nosila. Zbog svojih je kulturno-povijesnih vrijednosti te izgleda pročelja, koje dakle korespondira i sa

⁶ Malcolm Daniel, »Nadar (1820–1910)«, u: *Heilbrunn Timeline of Art History*, New York: The Metropolitan Museum of Art, http://www.metmuseum.org/toah/hd/nadr/hd_nadr.htm (pregledano 3. lipnja 2021.)

⁷ Beth Gersh-Nesic, *The Eight Impressionist Exhibitions From 1874-1886*, 2019., mrežne stranice *ThoughtCo.*, <https://www.thoughtco.com/the-eight-impressionist-exhibitions-183266> (pregledano 3. lipnja 2021.)

bivšim funkcijama, ovaj objekt, svojevrsni i svojevremeni *Montparnasse*, afirmirana čvrsta točka baštine ulice Boulevard des Capucines u Parizu.



Sl. 1. Felix Nadar, Glavno pročelje fotografskog atelijera na adresi Boulevard des Capucines 35, Paris, 1861., Bibliothèque nationale de France



Sl. 2. Felix Nadar, Interijer atelijera na adresi Boulevard des Capucines 35, Paris, 1861., Bibliothèque nationale de France



Sl. 3. Nekadašnji fotografski atelijer Felixa Nadara na adresi Boulevard des Capucines br. 35, Paris; Izvor: internetski pretraživač Google Maps

Nadarov atelijer vodila je velika grupa pomoćnika i tzv. retušera, a isto tako je velik broj naučnika u svome foto-atelijeru imao i Adolphe Eugène Disdéri čiji pak pariški atelijer slovi za dimenzijski najvećeg europskog u razdoblju 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća. Disdéri je zapravo najviše zaslužan za masovno otvaranje fotografskih obrta diljem Europe jer je smanjio dimenzije fotografije na format posjetnice, odnosno *carte de visite*, a metalnu je fotografsku pločicu zamijenio staklenim negativom (Sl. 4).⁸ Tim je postupcima radikalno smanjio cijenu usluge što je eksponencijalno povećalo pritek klijenata u fotografske atelijere.



Sl. 4. André-Adolphe-Eugène Disdéri, neodrezane kopije negativa dimenzija *carte-de-visite*, oko 1860., George Eastman House Collection, Rochester, New York.

⁸ Gisele Freund, *Fotografija i društvo*, 1981., Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 61.

Vrijeme apsolutizma u Hrvatskoj, od 1850. do 1859. godine, ekonomski je ojačalo situaciju većih gradova poput Zagreba zbog gradnje cesta, otvaranja obrtnih i trgovačkih komora i zadruga, a javila su se i prva industrijska poduzeća.⁹ Sve je dovelo do jačanja građanskog sloja i porasta gradskog stanovništva. Najnovija različita tehnička dostignuća u Hrvatsku dolaze preko doseljenih stranaca poput onih iz današnje Njemačke i Češke, a tako je bilo i sa fotografskim zanatom. Prvi se fotografski atelijeri otvaraju u Zagrebu i to redovito pod vodstvom stranaca. Među svim najranijim zagrebačkim atelijerskim, odnosno profesionalnim, fotografima gotovo sva dostupna literatura izdvaja trojicu najznačajnijih – Franju Pommera, Juliusa Hühna i Ivana Standla.¹⁰ Prvi fotografski atelije otvorio je spomenuti Franjo Pommer zajedno s Josephom Kallainom 1854. godine na adresi nekadašnje Vijećničke ulice br. 10.¹¹ Pommerov atelije, koji se nalazio na prostoru današnje Kuševićeve ulice br. 4, dograđen je 1862. godine na 1. katu kuće i bio je dimenzija 9,5 x 4,4 m.¹²

Prve su zagrebačke fotografske atelijere najčešće otvarali i vodili fotografi pojedinačno da bi kroz desetljeća i smanjenjem cijene fotografske usluge počeli zapošljavati naučnike i širiti svoj obrt ili seliti u veće prostore. Taj je grupni način rada i vođenja kulminirao s 90-im godinama 19. stoljeća kada su se počeli otvarati i zavodi, a jedan od dokaza tome su neutralni nazivi obrta koji su sugerirali da se radi o većoj radionici. Prvi takav tip organizacije rada s pomoćnicima bilježimo otvaranjem atelijera braće Varga dok se ipak u tome najviše istaknuo *Prvi hrvatski fotografsko-artistički zavod* Rudolfa Mosingera.¹³ Sljedeći veliki preokret u koncepciji fotografskih atelijera dešava se s otvaranjem onog Toše Dabca 1940. godine, a koji označava mjesto okupljanja intelektualaca te izvanateljersko snimanje sa atelijersko-laboratorijskim radom u interijeru.

⁹ Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, 1981., Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, str. 30-31.

¹⁰ Nada Grčević, »Rana fotografija u Zagrebu«, u: *Zagrebačka fotografija – almanah*, 1978., Zagreb: Foto klub Zagreb i Grafički zavod Hrvatske, str. 7.

¹¹ Hrvoje Gržina, »Dopuna životu i radu Franje Pommera, prvoga rezidentnog zagrebačkog fotografa«, u: *Peristil*, 57, 1 (2014.), str. 137-145, <https://hrcak.srce.hr/136377> (pregledano 3. lipnja 2021.)

¹² Hrvoje Gržina, »Velika fotografska sala i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća«, u: *Historijski zbornik*, 73, 2 (2020.), str. 265., <https://hrcak.srce.hr/252584> (pregledano 5. lipnja 2021.)

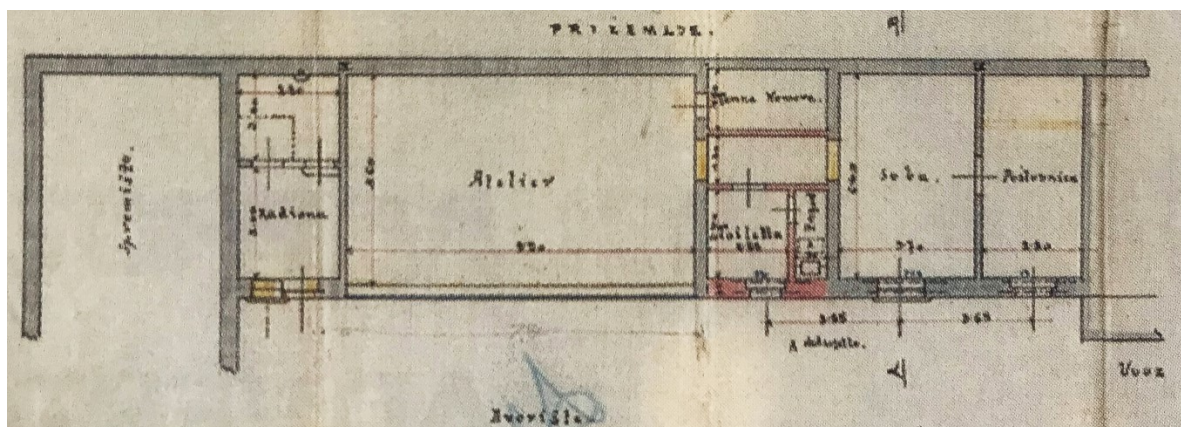
¹³ Dubravka Osrečki Jakelić, »Fotografija u vrijeme historicizma«, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 17. 2. - 28. 5. 2000.), (ur.) Vladimir Maleković, Zagreb : Muzej za umjetnost i obrt, 2000., str. 426.

3. Fenomen fotografskih atelijera – arhitektonska struktura

Istraživanjem teme nailazimo na primjere funkcionalno građenih objekata koji se u Zagrebu najčešće nalaze u dvorištima već afirmiranih zgrada u trgovačko popularnim ulicama, te na primjere prostora u koje se fotografi useljavaju i koje u većoj ili manjoj mjeri adaptiraju.

Novi prostori koji su proizašli kao posljedica i potreba otkrića fotografije zapravo su ambivalentne namjene. Dio prostora javnosti je dostupan, a drugi dio namijenjen je isključivo za privatne svrhe. Klijenti ulaze u atelijer i traže uslugu fotografiranja te su njima namijenjene prostorije poput ulaznog dijela, čekaonice, toaleta i samog atelijera. Prostorije kojima se služi isključivo fotograf su tamna komora, soba za retuširanje, skladište i ostale pomoćne prostorije.

Raspored prostorija i njihove funkcije najbolje su vidljive iz tlocrta fotografskih atelijera. Primjer toga je preinaka dvorišne zgrade u Frankopanskoj ulici br. 11 u svrhu fotografskog atelijera iz 1903. godine (Sl. 5.) gdje su jasno ispisani nazivi prostorija, a uz to je moguće vidjeti i omjer veličine između istih i zaključiti koliko je mjesta bilo potrebno za obavljanje svake od tih radnji. Na tlocrtu se s lijeva prema desno pojavljuju prostorije: spremište, radiona, atelijer, tamna komora, toalet, soba i poštarnica.



Sl. 5. Dio nacrt za preinaku dvorišne zgrade u Frankopanskoj ulici 11, Zagreb, u svrhu fotografskog atelijera G. G. F. Miles, P. pl. Csyllag i A. pl. Chernich, 1903., HR-DAZG-667, A-1-23957

Zagrebački fotografski atelijeri iz razdoblja od sredine 19. pa do početka 20. stoljeća najčešće su manje prizemnice čvrstih temelja sa ostakljenim sjevernim zidom i dijelom krovišta, čije su krovne konstrukcije najčešće drvene, a kasnije metalne i svakako lako

sklopive.¹⁴ Spomenuti primjer iz Frankopanske ulice br. 11 upravo je takav, isto kao i atelijer Ivana Standla, podignut 1863. godine u dvorištu Ilice br. 34, čija je konstrukcija najvjerojatnije bila drvena, a dimenzije objekta bile su malene – 9,5 x 4,7 m.¹⁵ Ipak, izniman primjer funkcionalno građenog fotografskog atelijer u Zagrebu čini Mosingerov jednokatni atelijer u dvorištu Ilice br. 8.

Izgled interijera te raspored i namjene prostorija svakako proizlaze iz funkcije koju objekt nosi. Isto tako i izgled eksterijera. Fotografije eksterijera atelijera iz najranijeg razdoblja veoma su rijetke jer potreba za dokumentiranjem objekata toga tipa tada još nije bila u dovoljnoj mjeri izražena. Profesionalni fotografi uglavnom su se koncentrirali na portretnu fotografiju od koje su i zarađivali te su postepeno snimali i izvanateljerski, ali im je kadar bio okrenut najčešće prema ulicama grada, prirodnim ljepotama, kulturnim spomenicima te kasnije društvenim događanjima i socijalnim tematikama. Izgled vanjštine i unutrašnjosti fotografskih atelijera tako redovito pratimo iz građevinske dokumentacije kao što su nacrti za gradnju ili pregradnju, dok je fotografija sačuvano vrlo malo, gotovo ništa.

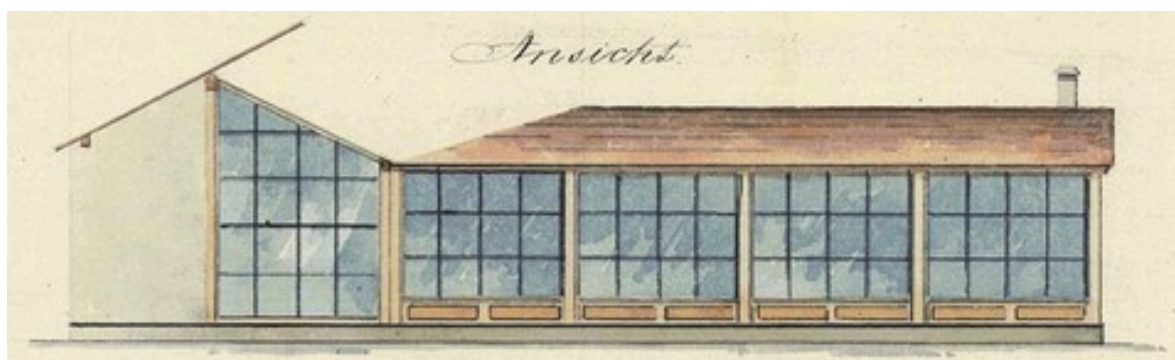
¹⁴ Slavko Šterk, *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 24.

¹⁵ Hrvoje Gržina, »Velika fotografska sala i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća«, u: *Historijski zbornik*, 73, 2 (2020.), str. 265., <https://hrcak.srce.hr/252584> (pregledano 5. lipnja 2021.)

3.1. Svjetlost kao najvažniji čimbenik *pisanja svjetlom*

Pojam *fotografija* nastao je od grčkih riječi koje označavaju imenicu *svjetlost* i glagolsku radnju *pisati* pa se zbog toga često koristi sintagma *pisanje svjetlom* kada se govori o fotografiranju.¹⁶ Fotografsko snimanje podrazumijeva snimanje određenog motiva djelovanjem svjetlosti ili nekog drugog zračenja na materijal osjetljiv na svjetlost, odnosno koji je fotoosjetljiv, a primjer čega je papir obložen solima srebra poput srebrenog bromida.

Proces fotografiranja uvelike je ovisio o prirodnoj svjetlosti koja je u prostoriju ulazila kroz ostakljeni bočni zid i to najčešće onaj sjeverni (Sl. 6.) te ostakljeno krovništvo (Sl. 7). Ulazna prirodna svjetlost regulirala se bijelim ili smeđim i plavim zastorima manjih dimenzija (Sl. 8. i Sl. 9.) koje su fotografi samostalno namještali kako bi dobili željenu razinu svjetlosti i sjene na portretiranoj osobi.¹⁷ Prilikom razvijanja fotografija u tamnoj komori svjetlost je morala biti prigušena, odnosno svjetlost dolazi samo kroz najčešće crvenu lampu za tamnu komoru. Dotok bilo koje druge prirodne svjetlosti u procesu razvijanja fotografije uništio bi je. Zanimljive su te dvije krajnosti fotografskog atelijera, a kojima je zajednička svjetlost. Prostor atelijera obavezno je jako osvijetljena prostorija, dok je s druge strane svjetlost u tamnoj komori nepoželjna.



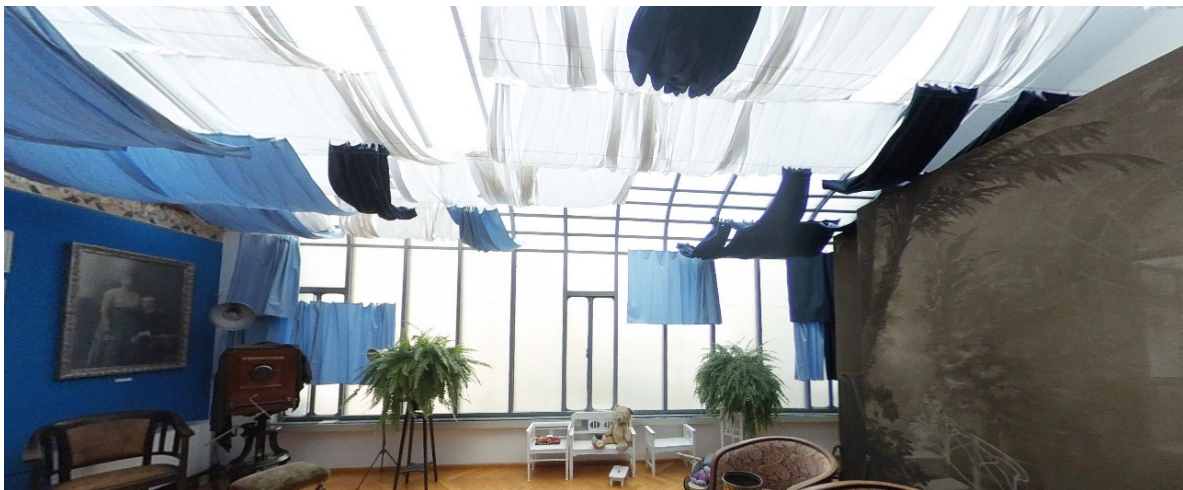
Sl. 6. Nacrt foto-atelijera Borsos & Doctor, 1864., detalj, Budimpešta; Izvor: mrežne stranice *Luminous-Lint* (<http://www.luminous-lint.com/app/image/5695512895601526346292140417/>)

¹⁶ Andy Grundberg, Naomi Rosenblum, Helmut Erich Robert Gernsheim, Beaumont Newhall, *History of photography*. Mrežna stranica Encyclopedia Britannica (3. prosinca 2020.), <https://www.britannica.com/technology/photography> (pregledano 1. lipnja 2021.)

¹⁷ Slavko Šterk, *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 24.



Sl. 7. *The Worthing Portrait Company* – fotografski atelijer Worthing, oko 1905., Worthing, Engleska; Izvor: mrežne stranice Sussex PhotoHistory (<https://www.photohistory-sussex.co.uk/RewmanJennie.htm>)



Sl. 8. Unutrašnjost fotografskog atelijera Pelikan u Celju; Izvor: mrežne stranice Muzeja novejše zgodovine Celje (<https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoatelj-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-atelj-s-konca-19-stoletja/>)



Sl. 9. Fotografski atelijer Amédéea Fleuryja, oko 1900., Luitré, Francuska; Izvor: mrežne stranice Muzeja Bretanje (<http://www.collections.musee-bretagne.fr/ark:/83011/FLMjo276144>)

Svjetlost tako možemo smatrati krucijalnom dimenzijom nastanka fotografije pa tako ujedno i glavnom arhitektonskom značajkom fotografskih atelijera prije uvođenja električne struje, ali i nakon. Zbog takvog izgleda, koji proizlazi iz funkcije, u literaturi za fotografske atelijere često nalazimo nazive *svjetlarnik*, *staklenik* i *stakleni paviljon*.

3.2. Pokretni inventar foto-atelijera

Fotografski atelijeri u razdoblju od 1854. do 1950. godine razlikovali su se u inventarnoj opremi periodično, a što je potaknuto različitim stilskim mijenama i tendencijama u vidu opremanja interijera namještajem, pa tako i opremanja portretnih fotografija, zatim promjenama u tehnološkom napretku opreme i samih fotografskih procesa. Određeni mobilijar ipak ostaje trajnim, tj. bilježe se slični potrebiti funkcionalni ili pak estetski predmeti kroz spomenuto trajanje od gotovo 100 godina. Ono što je u prosjeku gotovo uvijek nužno u svim foto-atelijerima toga razdoblja su kamere pa tako i cijeli asortiman pribora koji dolazi uz njih, laboratorijski fotografski pribor (koji se dakle mijenja sukladno s otkrićima ili rastom popularnosti određenih fotografskih tehnika), predmeti za čuvanje i izlaganje fotografija te namještaj koji se zapravo najlakše identificira putem analize portretnih fotografija (Sl. 10).



Sl. 10. Nepoznati autor, *Fotograf sa svojim djelima i opremom*, oko 1870.; Izvor: mrežne stranice *Luminous-Lint* (http://www.luminous-lint.com/__phv_app.php?f/_studios_interiors_examples_photographs_01/)

Muzej za umjetnost i obrt prednjači brojem predmeta iz spomenutih kategorija fotografskog pribora (izuzev namještaja koji se nalazi u općoj zbirci namještaja, ne autentičnog kojeg su fotografi koristili) pa se tako u Zbirci foto opreme nalazi 1052 predmeta.

Pregled inventara obavezno treba početi s fotografskim aparatima (Sl. 11.) jer ipak upravo oni označavaju glavnu razliku između fotografskih atelijera i prostora drugih funkcija. Atelijerski fotoaparati uvijek dolaze u *paru* sa fotografskim stativom (Sl. 12.) zbog prirode nastanka portretnih fotografija koje su omeđene određenim prostorom te koje su definirane poziranjem i dužinom ekspozicije, koja je u najranijim razdobljima atelijerske fotografije mogla trajati čak do 30 minuta. Uz spomenuti inventar, razlikovnim predmetom možemo smatrati i aparat za povećavanje fotografija (Sl. 13).



Sl. 11. Fotoaparat, 19. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007199

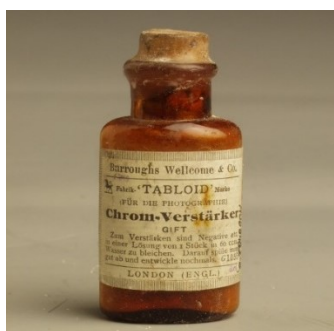


Sl. 12. Fotografski stativ, kraj 19. i početak 20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007841



Sl. 13. Aparat za povećavanje fotografija, devedesete godine 19. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-009554

Osim prostorije samog atelijera, u kojoj se vrši fotografiranje, važno je imati na umu i tamnu komoru kao sastavni dio u kojoj fotografije nastaju u punom smislu riječi. To je prostor privatne funkcije, u koju ulazi samo fotograf sa svojim naučnicima, u kojem fotografija poprima fizički prepoznatljiv oblik. Koje kemikalije (Sl. 14.) nalazimo kod kojeg fotografa zapravo ovisi o razdoblju u kojem on djeluje i o najpopularnijim ili najnovijim fotografskim procesima toga vremena. Osim različitih bočica s kemikalijama, važan dio pokretnog inventara tamne komore čine i staklene posude (Sl. 15), ponekad i velike kade, za razvijanje negativa. Kako bi taj proces protekao bez što manje oštećenja kože ruku fotografa ili pak samih fotografija, koristili su se hvataljkama (Sl. 16).



Sl. 14. Bočica za fotografske kemikalije, dvadesete godine 20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-009482/04



Sl. 15. Staklena posuda za obradu negativa, 20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007248

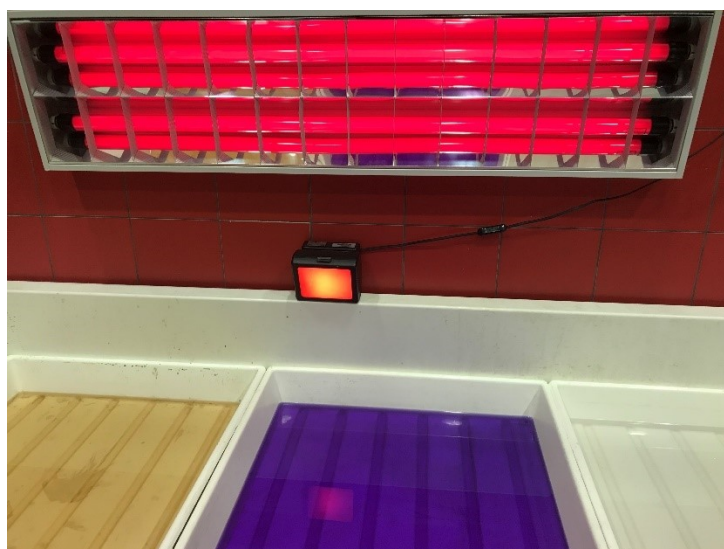


Sl. 16. Hvataljka za fotografske negative, dvadesete godine 20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007855

Neizostavan predmet svake tamne komore su crvene lampe koje se i danas koriste prilikom razvijanja negativa, no ipak u nešto drugačijem obliku. U ranim razdobljima fotografskog zanata najčešće su se koristile svjetiljke sa staklom od rubina (Sl. 17.) koje isijavaju crvenu svjetlost. Ta se crvena rasvjeta (Sl. 18.) koristi kako bi se svjetlošću moglo pažljivije kontrolirati tako da fotografski papir ne bi na sebe primio višak same svjetlosti, odnosno kako se ne bi uništile snimke tijekom njihovog razvijanja. Od ostalog inventara tamnih komora tu su bile i drvene sušilice za staklene fotografske ploče (Sl. 19.) te razni rezači fotografija (Sl. 20).



Sl. 17. Svjetiljka s rubinskim staklom za rad u tamnoj komori, 19-20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-006626



Sl. 18. Fotografski laboratorij Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu – crveno svjetlo i kadice s razvijачem, prekidačem i fiksatorom, fotografirano 27. svibnja 2021. (M. Šfarić)



Sl. 19. Drvena sušilica za staklene fotografske ploče, 20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007278



Sl. 20. Naprava za obrezivanje fotografija, rezač, oko 1900. godine, Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007646

Primjer prezentacije tamne komore (Sl. 21.) s početka 20. stoljeća u *in situ* prostoru i s izvornim predmetima nalazi se u Celju, u sklopu Foto-atelijera i galerije Josipa Pelikana. Izložbeni prostor uselio je u izvorne prostorije te su predmeti postavljeni na način da direktno prikazuju njihovu funkciju pa se tako npr. na spomenutim drvenim sušilicama (Sl. 22.) nalaze fotografski stakleni negativivi koji imitiraju proces sušenja.



Sl. 21. Unutrašnjost foto-atelijera i galerije Pelikan u Celju, Slovenija; Izvor: mrežne stranice Muzeja novejšje zgodovine Celje (<https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoatelj-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-atelj-s-konca-19-stoletja/>)



Sl. 22. Prezentacija drvene sušilice za staklene negative, unutrašnjost foto-atelijera i galerije Pelikan u Celju, Slovenija; Izvor: mrežne stranice Muzeja novejšje zgodovine Celje (<https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoatelj-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-atelj-s-konca-19-stoletja/>)

Pokretni inventar interijera fotografskih atelijera sačinjavali su i različiti komadi namještaja čije su se funkcije međusobno razlikovale. Od različitih ladičara i ormara za spremanje opreme pa do namještaja koji je služio samo estetskoj svrsi, kao dio kulise. Namještaj fotografskih atelijera mijenja se sukladno s promjenama u korištenju namještaja drugih privatnih, ali i javnih interijera, kao što su to saloni raznih privatnih palača ili pak gradske kavane. Taj je namještaj najbolje analizirati izravno sa portretnih fotografija jer samih snimaka interijera bez prisustva ljudi ima vrlo malo dostupnih.

Uz namještaj kao dio fotografske scene moraju se spomenuti i fotografska platna. Takva platna najčešće su bila crno-bijela te oslikana, a čiji su motivi također zavisili o ukusu razdoblja. U 60-im i 70-im godinama 19. stoljeća iza portretiranih ljudi nalazimo mrljavo oslikana platna, a ponekad i samo bijeli zid, dok se u 80-im godinama pojavljuju velika iluzionistički oslikana platna s prikazima prirode i arhitekture. Ta tendencija lagano nestaje početkom 20. stoljeća kada se fotografi ponovno okreću jednostavnim i *mirnim* platnima.

U pokretni inventar spadaju i same portretne ili izvanateljerske fotografije snimljene kamerom fotografa o čijem se atelijeru radi ili pak drugih fotografa, a koje su poklonjene ili kupljene. Osim fotografija, u pokretni inventar moguće je svrstati i razna umjetnička djela koja je fotograf koristio kao inspiraciju ili kao dio kulise.

3.3. Izvorni oblici komunikacije – izlazak foto-atelijera u prostor ulice

Komuniciranje pokretnog inventara fotografskih atelijera moguće je shvatiti na način da on sam svjedoči o procesu nastanka fotografije te kao takav može biti jasan onima koji u taj prostor uđu kako bi od fotografa zatražili uslugu fotografiranja ili pak koji uđu radi socijalne interakcije. Ipak, jedan od najpopularnijih oblika komuniciranja prostora fotografskih atelijera javnostima bio je onaj putem staklenih vitrina i ormarića postavljenih na samom pročelju zdanja, no u Zagrebu je češća situacija postavljanja takvih izložaka bila na drugim, vidljivijim zgradama budući da su se sami atelijeri najčešće nalazili u dvorištima ranije izgrađenih i afirmiranih građevina.

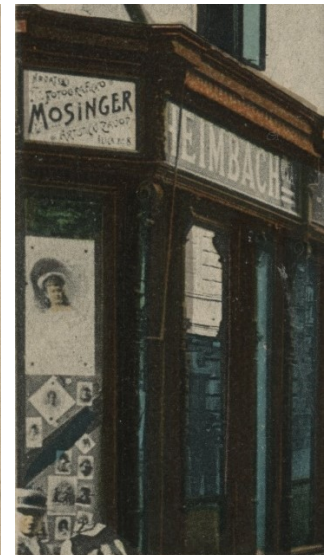
Dislocirane izloge sa fotografijama profesionalnih fotografa nalazimo na nekoliko iličkih lokacija, od kojih se redovno pojavljuju stambeno-trgovačke zgrade u čijem su se prizemljima nalazile trgovine. Primjeri takvih lokacija koje su nudile mogućnost reklamiranja atelijerskog fotografskog rada su uglovnice poput one na adresi Ilica br. 9 i Preobraženska ulica br. 2 (Sl. 23), zatim ugao Ilice i Tomičeve ulice (Sl. 24.) gdje početkom 20. stoljeća izlaže Mosingerov *Fotografičko-artistički zavod* (Sl. 25.) te Ilice i Gundulićeve ulice (Sl. 26).



Sl. 23. Mosinger & Breyer, Zagreb – Ilica, razglednica, Izvor: Muzej grada Zagreba, MGZ fot-9661



Sl. 24. Zagreb – uspinjača, razglednica, Izvor: Muzej grada Zagreba, MGZ fot-20209



Sl. 25. Stakleni reklamni izlog s Mosingerovim fotografijama, Zagreb – uspinjača, razglednica, Izvor: Muzej grada Zagreba, MGZ fot-20209



Sl. 26. Svjetlotiskarski zavod R. Mosinger, Zagreb - Trgovina Budicki ugao Ilice i Gundulićeve ulice, razglednica, Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-038524

Osim spomenutog oblika komunikacije izlaskom u prostor ulice reklamnim dislociranim staklenim ormarićima, bitno je spomenuti i oblik predstavljanja atelijera koji je nešto bliži samom prostoru fotografskog djelovanja. Riječ je o reklamnim ulazima u dvorište, odnosno haustor kroz koji se dolazilo do samih objekata. Takvi su se reklamni izlozi pomno planirali, pogotovo ako se radilo o trgovački prometnim ulicama poput Ilice te su oni trebali biti i odobreni od strane Gradskog građevnog odsjeka. Primjer planiranja jednog takvog ulaza sa izlozima su nacrt (Sl. 27.) i plan (Sl. 28.) reklame za *Foto Tonku* čiji se foto-atelije nalazio u dvorištu Ilice br. 8, a reklama na uličnom pročelju zgrade. Izvedba nešto kasnijeg reklamnog ulaza u haustor foto-dokumentirana je 1935. godine (Sl. 29).



Sl. 27. Ulaz sa izlozima za Foto Tonku, građevno poduzeće Stanko Horvat, 1932., HR-DAZG-1122, Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8, MF 122, br. 322.



Sl. 28. Plan izvedbe reklamnog ulaza sa izlozima za Foto Tonku, 1932., HR-DAZG-866, Zbirka fotografija, Serija prostor, Ulice, br. 174.



Sl. 29. Reklama na ulazu u haustor Ilice br. 8 u kojem se nalazio fotografski atelije Foto Tonke, 1935., HR-DAZG-866, Zbirka fotografija, Serija prostor, Ulice, br. 173.

Koristile su se i reklamne table koje su stajale okomito pričvršćene na samu zgradu atelijera te koje su zbog svoje pozicije prolaznicima bile vidljivije jer bi im se pojavile u vidokrugu tijekom hoda nogostupom. Primjer takve table vidljiv je na fotografiji iz prve polovice 20. stoljeća (Sl. 30.) koja dokumentira nekoliko objekata na Kvaternikovom trgu i na kojoj se vidi, uz tablu, i drveni ormarić s izloženim fotografijama vlasnika ovog foto-atelijera.

Zbog manjka pronađenih fotografija eksterijera s reklamnim izlozima atelijera u Zagrebu u razdoblju od 1854. do 1950. godine, poslužiti će nam fotografija kojoj je glavni motiv papirnica Juliusa Hühna (Sl. 31), a koji je imao i fotografski atelijer, samo na drugoj adresi. Za pretpostaviti je da se za reklamiranje svog atelijera koristio sličnim tehnikama koje su vidljive na ovome primjeru.



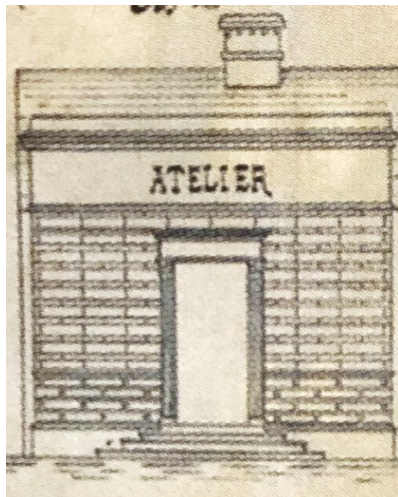
Sl. 30. Kvaternikov trg br. 1, HR-DAZG-866 Zbirka fotografija. Serija prostor, trgovi. 768



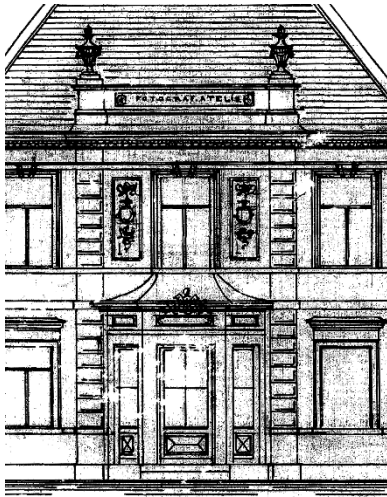
Sl. 31. Julius Hühn, *Trgovina i skladište Juliusa Hühna u Ilici 10*, 80-te godine 19. st. - kraj 19. st., Zagreb, izvor: Muzej grada Zagreba, MGZ-fot-450

Stilske odrednice fotografskih atelijera u obliku natpisa s imenom i prezimenom fotografa ili nazivom obrta najčešće su se postavljale ili direktno iznad ulaza u objekt, odnosno na nadvratnik ili pak na dovratnike. Fotografije tog tipa nisu nam dostupne, ali nam je poznato da je to reklamno označavanje planirano još u samim prvim fazama izgradnje, odnosno u skicama i nacrtima građevine. Natpisi na nadvratnicima tako su planirani u nacrtima za fotografski atelijer Lavoslava Breyera (Sl. 32), Rudolfa Mosingera (Sl. 33.) te E. Pogorelza (Sl. 34). Ova tri primjera donose i tri natpisa različitog sadržaja – foto-atelijer Lavoslava Breyera

označen je samo riječju *atelier*; atelijer Rudolfa Mosingera nacrtom je nosio natpis *fotografički atelier* iznad rizalito istaknutog ulaza; a nacrt ulaza u atelijer E. Pogorelza dao je najviše informacija i to kao *E. Pogorelz Fotograf*.



Sl. 32. Nacrt pročelja fotografskog atelijera Lavoslava Breyera, Kukovićeve ulica br. 5, 1893., repro: Slavko Šterk, Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba, katalog izložbe (Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 26.



Sl. 33. Nacrt glavnog pročelja fotografskog atelijera Rudolfa Mosingera, dvorište Ilice br. 8, 1894., Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8. MF 122, 272



Sl. 34. Nacrt istaknutog ulaza u fotografski atelijer E. Pogorelza, Preradovićeve ulica br. 1, 1887., repro: Slavko Šterk, Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba, katalog izložbe (Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 26.

Fotografski atelijeri koristili su se reklamnim metodama poput drugih obrta te su putem reklamnih ormarića nudili prolaznicima direktan uvid u svoj rad. Osim reklamnih sandučića, koji su mogli biti pričvršćeni na pročelje samog atelijera ili, pak, dislocirani od njega i postavljeni na prometnim točkama grada, fotografi su se koristili i označavanjem svojih radnji velikim natpisima. Takve natpise, koji su inače sadržajno varirali, točnije koji nisu bili unificirani, nalazimo na dovratnicima i nadvratnicima ulaza u fotografske atelijere ili, pak, na visećim tablama okomito postavljenim s obzirom na ulicu. Jedno je zajedničko svim težnjama fotografa da reklamiraju svoju radnju, a to je lokacija. Lociranjem fotografskih atelijera u Zagrebu mogu se iščitati trgovački najprometnije i općenito najživlje ulice s velikim brojem, danas većinom nepostojećih, atelijera.

4. Mapiranje gradskih cjelina Zagreba s fotografskim atelijerima

Spomenute reklamne metode samo su dio oglašivačke djelatnosti fotografskih atelijera. Jedna od njih podrazumijevala je i ispisivanje adrese atelijera na pozadini fotografija, a ti su reversi varirali od onih jednostavnih sa samo osnovnom informacijom o adresi i fotografu pa do onih razgranatih vizuala koji su uključivali i nagrade koje je fotograf za svoju djelatnost primio dok su neki, poput braće Varga, prikazivali i stilizirani eksterijer njihovog atelijera. Adrese ispisane na reversu fotografija, odnosno na kartonu na koji je fotografija bila nalijepljena, od velike su nam koristi pri istraživanju i identificiranju prostora u kojima se fotografsko portretiranje odvijalo, a pogotovo u razdoblju od otvaranja prvog zagrebačkog atelijera pa do 1872. godine kad je u Zagrebu fotografija službeno i zakonom proglašena obrtom i od kad se lakše prati djelovanje profesionalnih fotografa jer su se svi morali upisati u obrtnu knjigu.¹⁸

O popularnosti zanata fotografskog obrta govori i činjenica je je u prvih 50 godina, od otvaranja prvog atelijera, u Zagrebu bilo registriranih njih 50, a u cijeloj Hrvatskoj više od 180.¹⁹ Velik je to broj ako uzmemo u obzir da su taj zanat do nas donijeli stranci te da je Hrvatska tada imala gotovo u pola manje stanovnika nego što ih ima danas. Usporedbe radi, u *rodnoj zemlji fotografije*, Francuskoj, godine 1891. bilo je nešto više od 1000 fotografskih atelijera.²⁰

Saznanjem o velikom broju fotografskih atelijera u Zagrebu u razdoblju od 1854. godine pa do početka 20. stoljeća i dostupnim nam adresama njihovog djelovanja može se rekonstruirati karta Zagreba koja najjasnije donosi sliku brojnosti istih i njihovih lokacija. Čitanjem karte (Sl. 35.) odmah je uočljivo da je većina fotografskih atelijera bila smještena u glavnoj trgovačkoj ulici Zagreba – Ilici. Osim Ilice, šira slika prikazuje dominaciju i u iličkim pobočnim ulicama, točnije onima okomitima na Ilicu, a koje joj *prilaze* s južne strane.

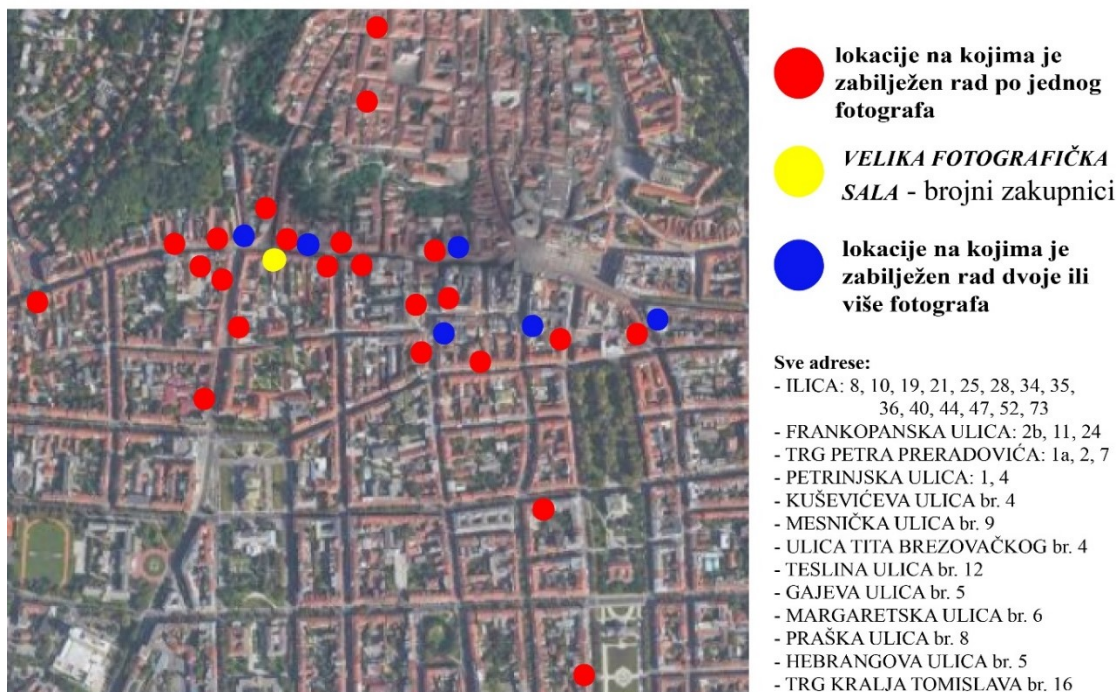
Atelijerski obrti lociraju se, dakle, u trgovačko najprometnijim ulicama užeg i šireg centra grada Zagreba što je jasno zbog velikog broja ljudi koji su svakodnevno kroz te ulice prolazili u potrazi za uslugama koje su nudili i drugi obrti različitih zanata. Ipak, razlika je u

¹⁸ Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1981., str. 64.

¹⁹ Marija Tonković, »Oris povijesti fotografije u Hrvatskoj«, u: *Fotografija u Hrvatskoj 1848-1951.*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 20. 9. – 20. 11. 1994.), (ur.) Vladimir Maleković, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1994., str. 88.

²⁰ Gisele Freund, *Fotografija i društvo*, 1981., Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 87.

tome što su se funkcionalno građeni fotografski atelijeri najčešće nalazili na dvorišnim parcelama već afirmiranih iličkih kuća, a sve zbog skučenosti prostora ulice i njene čvrste, ranije utemeljene strukture.²¹



Sl. 35. Karta Zagreba s lokacijama fotografskih atelijera djelatnih od 1854. do početka 20. stoljeća (M. Šafarić, prema podacima iz: Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 1981.)

Brojnost i centriranost fotografskih atelijera profesionalnih te sve više amaterskih fotografa, tj. onih kojima atelijer nije najvažnije mjesto rada već im služi samo kao laboratorij ili mjesto okupljanja, ističe se od početka 20. stoljeća pa nadalje do sredine stoljeća. Samo neki od primjera su *Foto Corso* iz Ilice br. 25, *Foto Tonka* na adresama Trg kralja Tomislava br. 18 te kasnije u dvorištu Ilice br. 8, fotografski atelijer *Holyfot* na Jelačićevom trgu br. 15, Foto studio *Lyanka* u Medulićevoj ulici br. 2.²² Uz sve, vrlo je bitno spomenuti i veletrgovinu fotografskih potrepština *Griesbach i Knaus* koja se nalazila u Jurišićevoj ulici br. 1, a čiji je „laboratorij jednom tjednom sastajalište hrvatske umjetničke elite“.²³

²¹ Slavko Šterk, *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 24.

²² različiti su izvori za navedene atelijere – novinski oglasi koji donose adrese, stručna literatura te digitalni repozitorij Muzeja za umjetnost i obrt gdje su uz averse fotografija često nalaze i reversi ili pak vrećice za fotografije različitih radnji sa kojih se onda lako može saznati i adresa

²³ Gjuro Griesbach, *Tragom Indijanca - autobiografske crtice*, (priredila Branka Hlevnjak), Sveti Ivan Zelina: Galerija Sv. Ivan Zelina, 1998., str. 137.

5. Izbor zagrebačkih fotografskih atelijera

Od velikog broja fotografskih atelijera i laboratorija profesionalnih i amaterskih fotografa u Zagrebu, pobliže će se prezentirati nekoliko najreprezentativnijih primjera, a koji u tu kategoriju spadaju uglavnom zbog načina organizacije atelijera. Prikazat će se samo izbor – i to od pojave prvog fotografskog atelijera u Zagrebu, onog Franje Pommera iz 1854. godine pa do otprilike sredine 20. stoljeća. Dakle, predstaviti će se izbor reprezentativnata razvoja atelijera i to kroz vrijeme u kojem su se foto-atelijeri razvili od mjesta namijenjenog primarno i gotovo isključivo samo za rad pa do prostora za edukaciju, prostora iznimne arhitektonske vrijednosti i mjesta okupljanja intelektualaca.

Primjeri obuhvaćeni ovim poglavljem su:

- građevinska dokumentacija izbora fotografskih atelijera od najranijeg dostupnog iz 1863. godine,
- materijali vezani uz foto-atelije i kuću braće Varga u Ilici br. 34 i atelije Rudolfa Mosingera u dvorištu Ilice br. 8 – najznačajniji zagrebački fotografski atelijeri kraja 19. i početka 20. stoljeća, a koji se uz to smatraju i predstavnicima početka reorganizacije rada i prostora foto-atelijera u vidu uključivanja pomoćnika i naučnika u rad obrta,
- fotografski dokazi o adaptiranju prostora nekadašnjeg atelijera Vlahe Bukovca u dvorištu Tomislavovog trga br. 18 u fotografski atelije Antonije Kulčar koja u ovome kontekstu služi i kao paradigmatički primjer obrtničko-atelijerskog rada 30-ih godina 20. stoljeća,²⁴
- snimke atelijera izvanateljerskog fotografskog umjetnika Toše Dabca na 1. katu kuće Job u Ilici br. 17 kao glavnog mjesta neformalnog okupljanja umjetničke i intelektualne zajednice grada, tj. kao novog shvaćanja pojma atelijera.

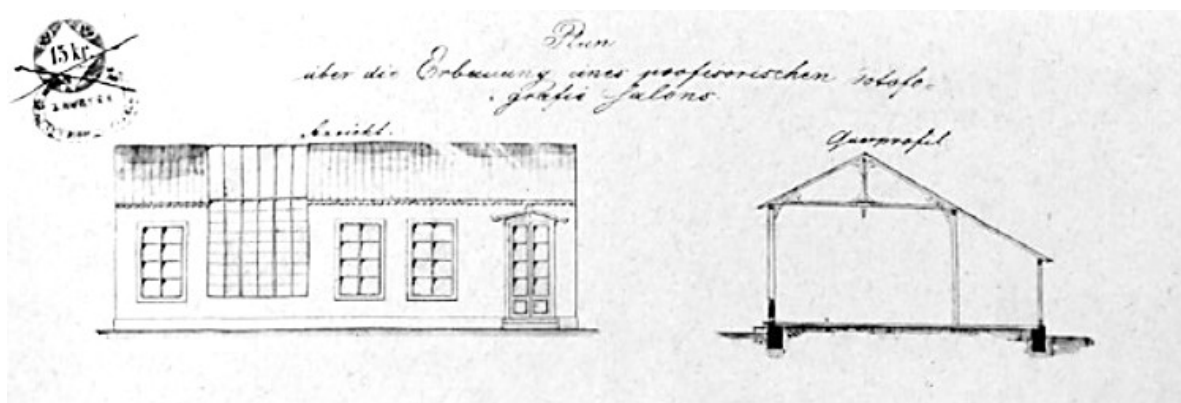
Osim toga, unutar izbora zagrebačkih fotografskih atelijera identificirane su dvije tipološke grupe, odnosno napravljena je tipizacija tih prostora na osnovi izgradnje novih objekata ili pregradnje postojećih. Tako se foto-atelijeri dijele u funkcionalno građene objekte i adaptirane prostore.

²⁴ Marija Tonković, »Fotografija 30-ih godina«, u: *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898. – 1975.*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2012., 186–219., str. 191.

5.1. Funkcionalno građeni objekti

Funkcionalno građениh fotografskih atelijera bilo je više od samih adaptiranih prostora zbog, kao što je već spomenuto, specifičnih uvjeta u kojima su fotografi bili primorani raditi prije uvođenja električne struje, ali i kasnije. Također, u objektima namjenski građenima za potrebe foto-ateljera često se izmjenjivalo više fotografa zbog već prisutnih i najbitnijih specifikacija poput ostakljenog bočnog zida i dijela krovništva, a radi čega oni sami nisu trebali adaptirati prostor.

Kronološki prvi primjer koji donosimo je *provizorna fotografska djelatnica* (Sl. 36.) mađarskog profesionalnog fotografa Georga Mayera, koji je već vodio jedan atelijer u Pešti i drugi u Grazu, podignuta 1863. godine u dvorištu kuće u Ilici br. 35.²⁵ Taj je objekt sagrađen uz napomenu da se za 10 godina poruši jer ova *sgrada gradjivnom zidu neodgovara*.²⁶ Rušenje ovog atelijera ipak se nije dogodilo 1873. godine jer je u fotografskom salonu zabilježen rad pojedinih fotografa i nakon isteka tog vremenskog ograničenja. *Velika fotografska sala* bila je dimenzija 14,2 x 8,8 m od čega je sam prostor staklenog atelijera bila 11,4 x 5,7 m te je time bio veći od ostalih atelijera tih godina što potvrđuje pridjev *velika* koji nosi u imenu.²⁷ *Sala* je služila velikom broju profesionalnih fotografa, a koji su bili zakupnici iste.



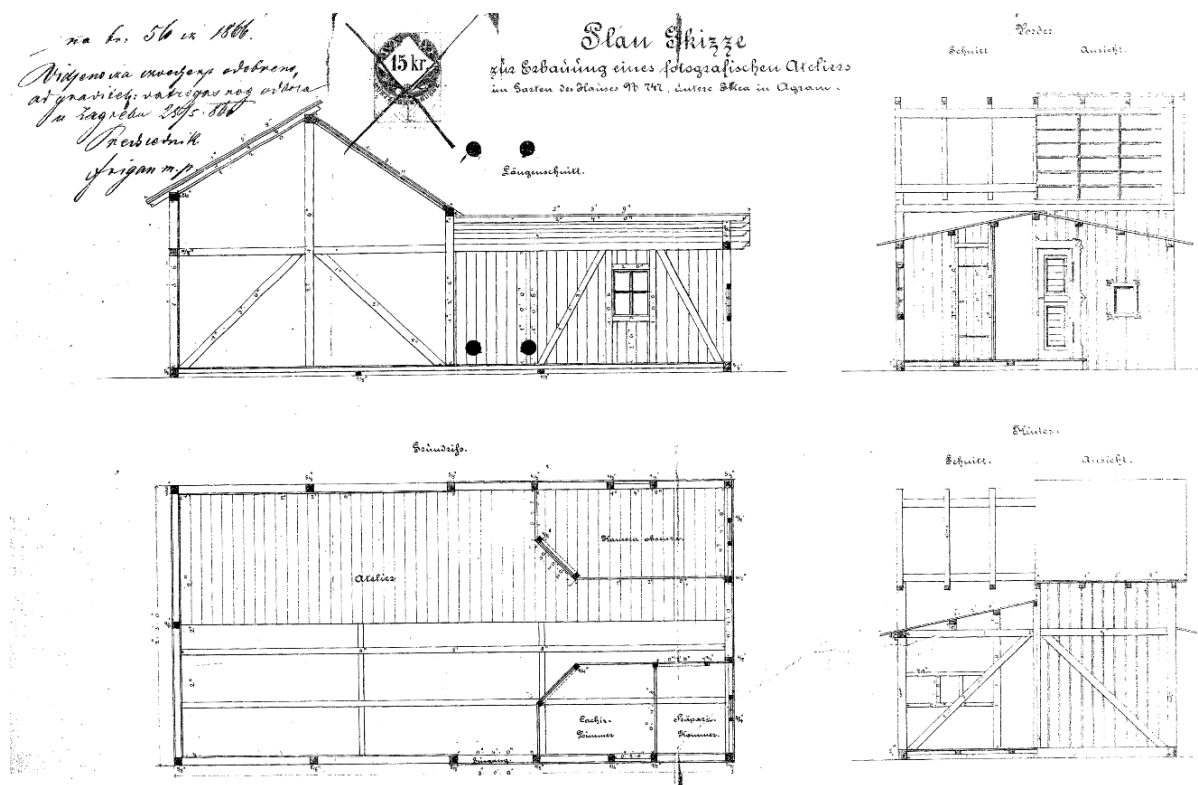
Sl. 36. Velika fotografska sala u dvorištu kuće u Ilici br. 35, 1863.; Izvor: HR-DAZG-4, GPZ, Građevni odjel, Spis br. 13, 10. 2. 1863.

²⁵ Hrvoje Gržina, »Velika fotografska sala i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća«, u: *Historijski zbornik*, 73, 2 (2020.), str. 264., <https://hrcak.srce.hr/252584> (pregledano 5. lipnja 2021.)

²⁶ Hrvoje Gržina, »Velika fotografska sala i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća«, u: *Historijski zbornik*, 73, 2 (2020.), str. 264., <https://hrcak.srce.hr/252584> (pregledano 5. lipnja 2021.)

²⁷ Hrvoje Gržina, »Velika fotografska sala i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća«, u: *Historijski zbornik*, 73, 2 (2020.), str. 265., <https://hrcak.srce.hr/252584> (pregledano 5. lipnja 2021.)

Atelijer Ivana Standla u dvorištu Ilice br. 34, onaj u kojeg je 1866. godine uselio svoju fotografsku opremu, bio je dimenzija 9,5 x 4,7 m.²⁸ Iz nacrt (Sl. 37.) vidljiva je djelomična ostakljenost krovišta iznad sobe atelijera, odnosno studija, a koja je bila i viša od ostalih prostorija ovog objekta. Iz prostora dvorišta ulazilo se u hodnik u kojem su se lijevo i desno nalazile potrebite prostorije poput tamne komore i drugih. Građevinska dokumentacija ovog objekta donosi nam i prikaz pročelja i presjek zdanja putem kojeg se može iščitati vrlo laka, najvjerojatnije drvena konstrukcija ovog foto-atelijera.

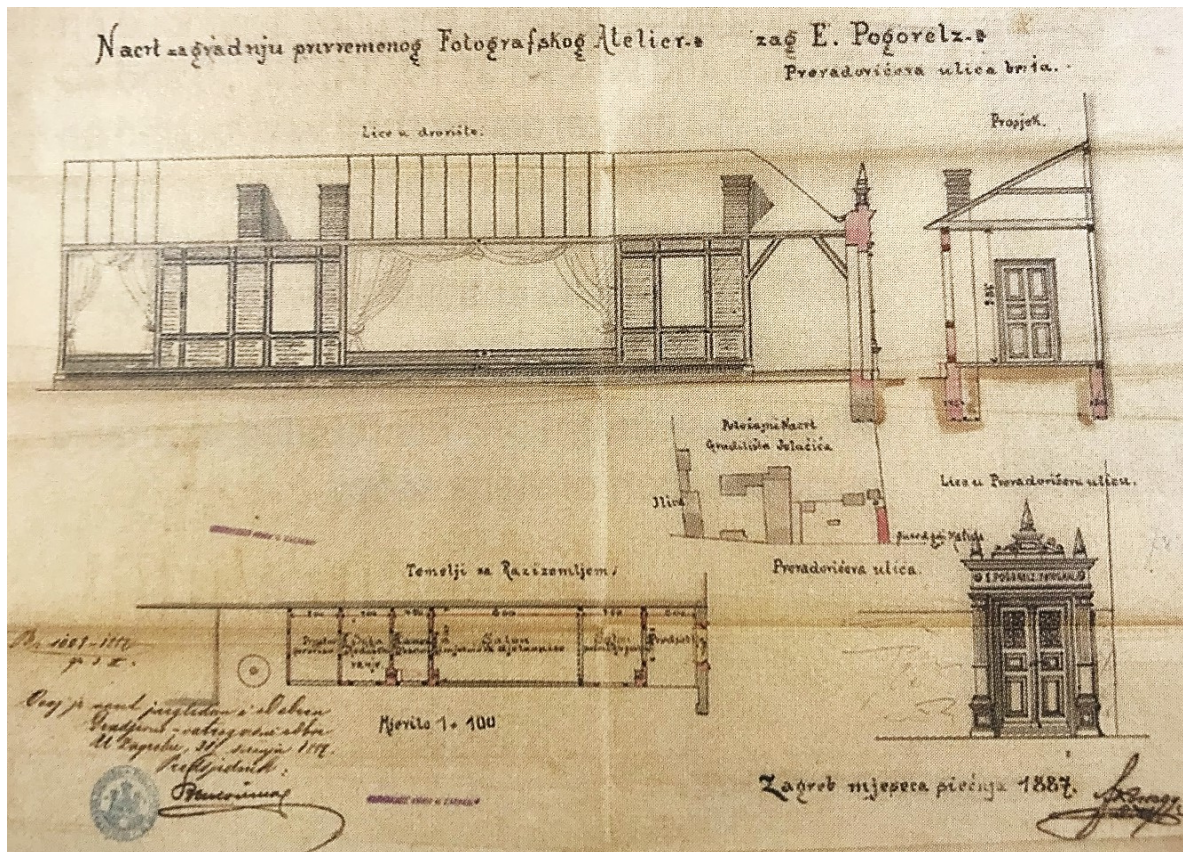


Sl. 37. Nacrt za gradnju fotografskog atelijera u dvorištu Ilice br. 34 u Zagrebu, 1866., tlocrt i presjek;
 Izvor: HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 34, 252

Privremenost najranijih fotografskih atelijera, koja je spomenuta i kod primjera *velike fotografske sale*, vidljiva je već i u samom naslovu nacrt za atelijer E. Pogorelza u Preradovićevoj ulici br. 1 iz 1887. godine (Sl. 38). Tlocrt prikazuje prostorni razmještaj soba različitih funkcija koje susrećemo i kod drugih primjera funkcionalno građenih fotografskih atelijera, a prikaz glavnog pročelja dokaz je ostakljenosti salona za fotografiranje. Također,

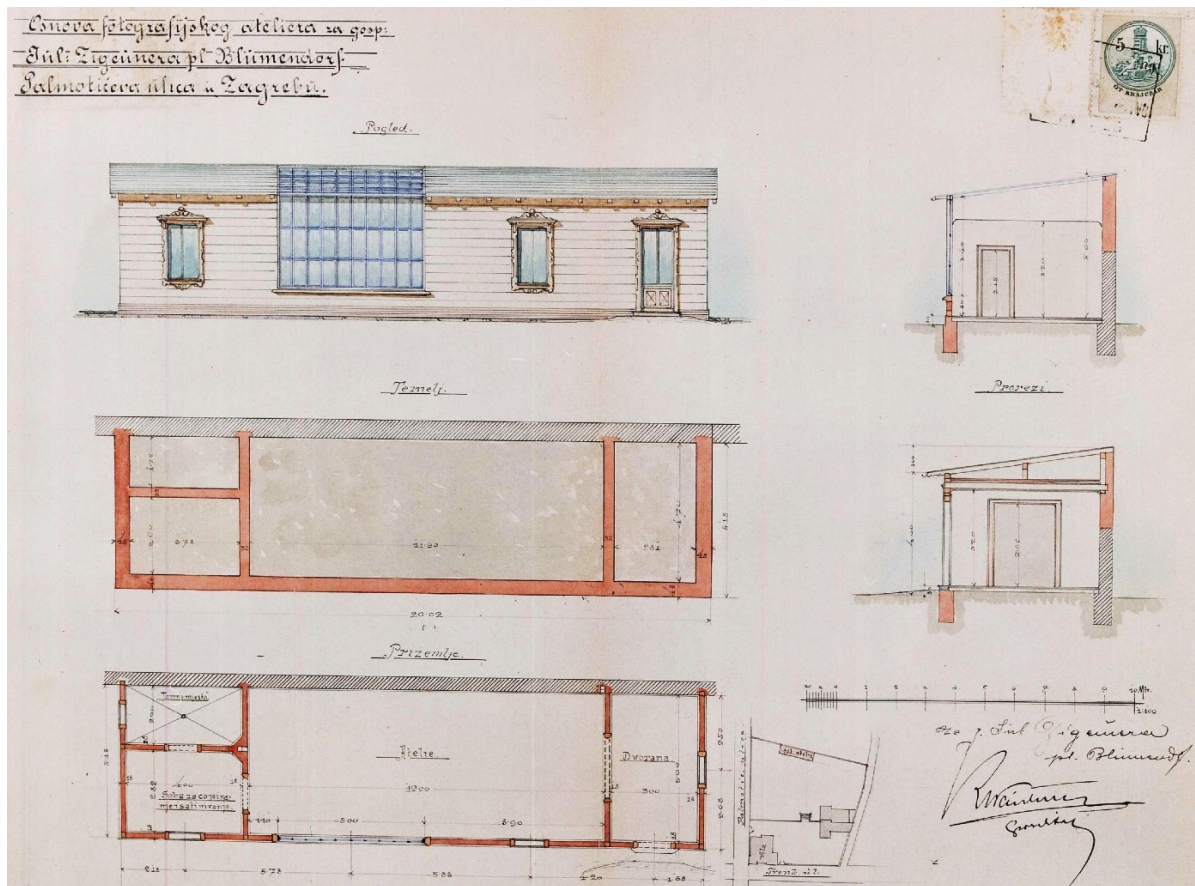
²⁸ Hrvoje Gržina, »Velika fotografska sala i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća«, u: *Historijski zbornik*, 73, 2 (2020.), str. 265., <https://hrcak.srce.hr/252584> (pregledano 5. lipnja 2021.)

nacrtom je obuhvaćena i prostorna smještenost ovog objekta u ulici Petra Preradovića tako da ovdje nije riječ o dvorišnom atelijeru već atelijeru čija je glavna fasada okrenuta prema ulici čime je komunikacija atelijera s prostorom ulice i prolaznika bila neposredna i jača od onih koji su se nalazili u dvorištima kuća.



Sl. 38. Nacrt za gradnju privremenog fotografskog atelijera E. Pogorelca u Preradovićevoj ulici br. 1, 1887., repro: Slavko Šterk, *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba*, katalog izložbe (Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 24.

Posljednji primjer funkcionalno građenih fotografskih atelijera koji se u ovom poglavlju donosi samo u obliku građevinske dokumentacije, jer od njih danas nije sačuvano ništa drugo, je nacrt za osnove fotografskog atelijera za gosp. J. Zigeunera pl. Blüendorfa u Palmotićevoj ulici na uglu s Đorđićevom ulicom (Sl. 39). *Tamno mjesto, soba za copiranje i satiniranje, atelie i dvorana* izvorni su nazivi za funkcije prostorija ovog prizemnog, ostakljenog fotografskog atelijera.

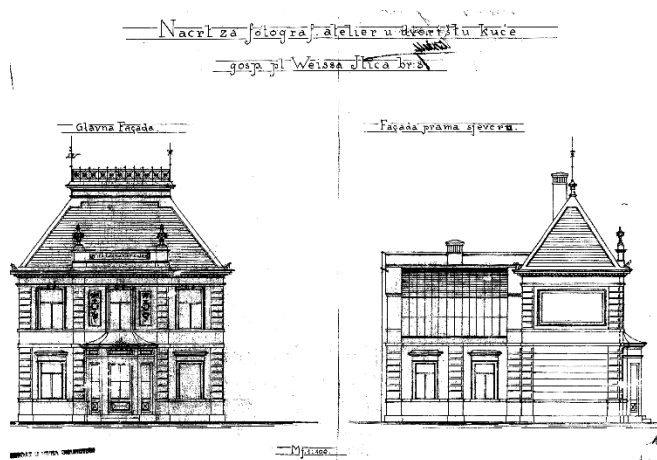


Sl. 39. Osnova fotografiskog atelijera za gosp. J. Zigeunera pl. Blümendorfa u Palmotičevoj ulici (ugao s Dordićevom ul.), 1892.; Izvor: HR-DAZG-866 Zbirka fotografija. AG 52

U nastavku pregleda izabranih primjera funkcionalno građenih objekata za potrebe zagrebačkih fotografiskih atelijera analiziraju se dva primjera atelijera s kraja 19. i početka 20. stoljeća, a koje se često spominje kao paradigmatike u Hrvatskoj toga doba. Riječ je o fotografiskom atelijeru Rudolfa Mosingera u dvorištu Ilice br. 8 te atelijeru braće Varga u Ilici br. 34. Takvima ih se naziva zbog nekoliko kategorija koje zadovoljavaju, kao što su kvaliteta rada, promjena u organizaciji rada i prostora te značaj i doprinos ondašnjem društvu. U kontekstu teme ovog diplomskog rada zanimljivi su i po tome što se radi o prostornim iznimkama – Mosingerov atelijer je dvoetažni, a braća Varga svoj grade u dvorištu, sinkrono s gradnjom velike i pročeljem reprezentativne kuće čije je glavno pročelje okrenuto prema Ilici. Bitno je i to da arhitektonska struktura Mosingerovog atelijera i danas postoji, isto kao i kuća braće Varga, no atelijer Varga ipak je pregrađen u prošleme stoljeću.

5.1.1. Fotografski atelijer u dvorištu Ilice br. 8

Fotografski atelijer Rudolfa Mosingera (Sl. 40.) iz 1894. godine rad je projektantsko-graditeljskog poduzeća *Hönigsberg & Deutsch*.²⁹ Ovaj dvoetažni atelijer smješten je u dvorište kuće *gosp. pl. Weissa* u Ilici br. 8 te je njegova arhitektonska i stilska struktura (Sl. 41.) sačuvana do danas (sa velikim preinakama u interijeru), a tlocrtni oblik, odnosno arhitektonski gabariti u obliku obrnutog slova *T* još uvijek su jasno upisani u spomenuto dvorište (Sl. 42. i Sl. 43).³⁰ Glavno pročelje zapravo je ono zapadno. Naglašeno je rizalitim središnjim dijelom te visokim, strmim krovom koje se uzdiže samo iznad tog prednjeg, reprezentativnog dijela objekta. Sjeverni zid 1. kata te dio krovišta nacrtom su označeni kao ostakljeni što sugerira na atelijer baš u tom prostoru. Mosinger je gotovo četiri godine radio u suradnji s fotografom Lavoslavom Breyerom pod nazivom *Mosinger & Breyer* da bi 1898. godine djelomično reorganizirao tadašnji atelijer i preimenovala ga u *Prvi hrvatski fotografsko-artistički zavod*.³¹ Organizacijom atelijera kao zavoda pa tako i zapošljavanjem većeg broja pomoćnika te samom činjenicom da se radi o dvoetažnom zdanju, Mosinger dimenzijama i ljudstvom prekida tradiciju malih zagrebačkih fotografskih atelijera.



Sl. 40. Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa, Ilica br. 8., glavna fasada i fasada prema sjeveru, 1894.; Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8. 272

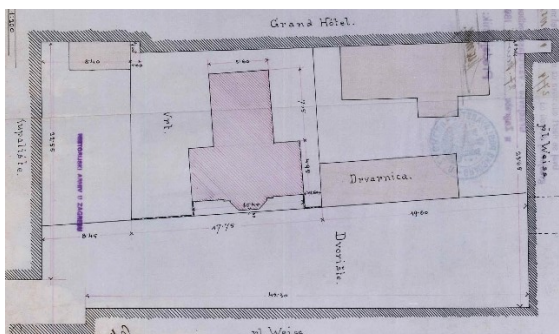


Sl. 41. Glavno pročelje nekadašnjeg Mosingerovog foto-ateljiera u dvorištu Ilice br. 8.; fotografirano 3. lipnja 2021. (M. Šafarić)

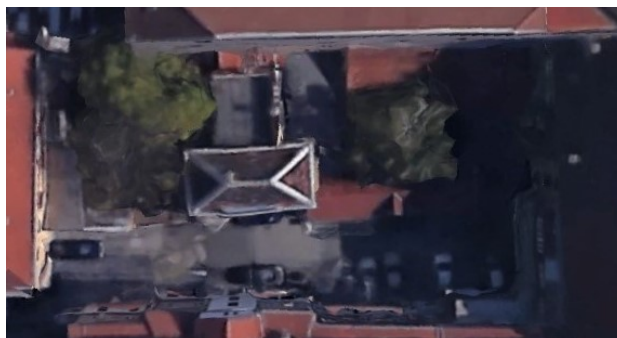
²⁹ Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa, Ilica br. 8., 1894.; Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8. 272

³⁰ Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa u Ilici br. 8, položajni nacrt, 1894.; Izvor: HR-DAZG-866 Zbirka fotografija, AG 48

³¹ Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1981., str. 116.



Sl. 42. Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa u Ilici br. 8, položajni nacrt, 1894.; Izvor: HR-DAZG-866 Zbirka fotografija, AG 48



Sl. 43. Smještaj Mosingerovog atelijera u prostoru danas, zračna snimka; Izvor: internetski poslužitelj *Google earth*

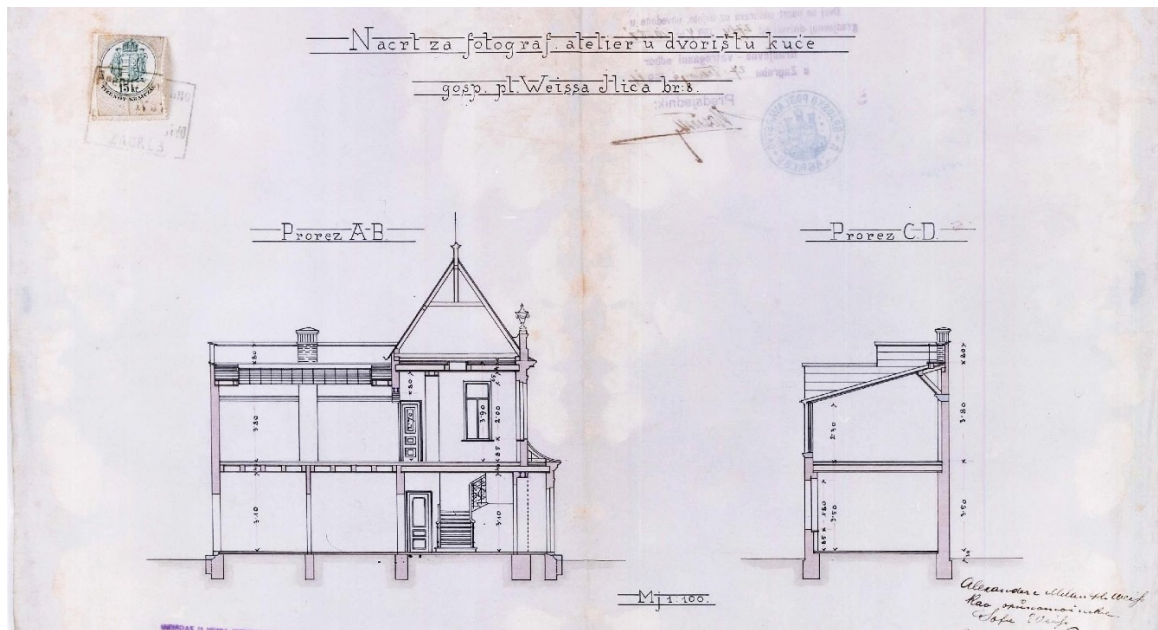
Godine 1900. utemeljio je tvrtku *Svjetlotiskarski zavod* koja je vjerojatno neko vrijeme djelovala na istoj adresi kao i atelijer, a onda je 1904. godine, zbog proširenja svoga poduzeća i litografskim odjelom, preselio Zavod u Ilicu br. 55 dok je foto-ateljier u Ilici br. 8 nastavila voditi njegova žena Amalija.³² Atelijer nakon smrti Rudolfa Mosingera 1918. godine preuzima njegov sin Franjo Mosinger, jedan od najznačajnijih umjetnika hrvatske moderne fotografije, od kojeg 1932. godine isti taj prostor kupuje Antonija Kulčar za potrebe njenog obrta *Foto Tonka*.³³

Dvoetažni objekt (Sl. 44.) imao je prostorije nužne za rad atelijera kakve smo do sad već srećali, njihov raspored je ipak nešto drugačiji jer se ovdje ne radi, kao što smo to ranije vidjeli, o prizemnom zdanju. Prva etaža komunicira s drugom etažom stepeništem (Sl. 45). U prizemlju se tako nalazi ulazni dio, zatim pult koji je vjerojatno predstavljao recepciju (blagajnu), soba za kopiranje i radionica. Na prvome katu se također nalaze sobe i privatnih i javnih funkcija, tj. one namijenjene isključivo fotografu i ostalim radnicima te one namijenjene klijentima. Tlocrt donosi sljedeći raspored prostorija: ulaz, predprostor, toalet, komora, atelijer. Interijer atelijera bio je početkom 20. stoljeća historicistički uređen, predstavljao je tadašnji građanski stan, a što je vidljivo na sačuvanim fotografijama interijera (prostora stepeništa) te izborom namještaja na portretnim fotografijama.

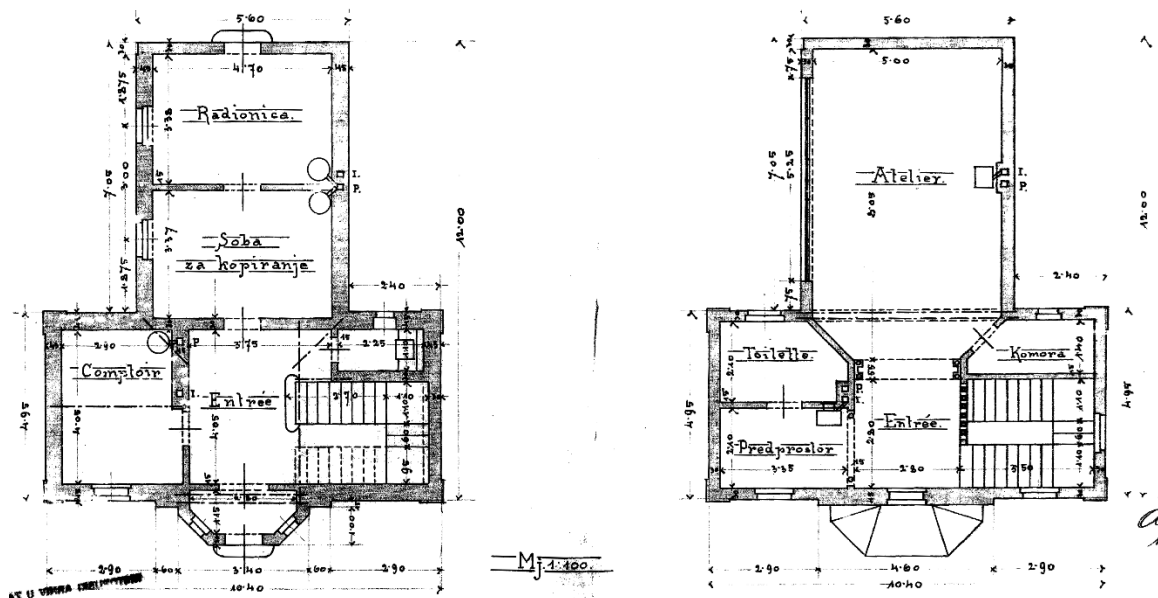
³² Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1981., str. 116-117.

³³ Marija Tonković, *Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu nove objektivnosti i Bauhauasa*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011., str. 57.

Smještaj ovog dvorišnog objekta na neki je način ograničio komunikaciju ovog atelijera s ulicom i prolaznicima. Atelijer se služio metodama unajmljivanja drvenih ormarića na pročeljima iličkih kuća te reklamiranjem na ulazu u vežu kuće u čijem se dvorištu nalazio.



Sl. 44. Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelier u dvorištu kuće gosp. pl. Weiss'a u Ilici br. 8, preoz A-B i preoz C-D, 1894.; Izvor: HR-DAZG-866 Zbirka fotografija, AG 49



Sl. 45. Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelier u dvorištu kuće gosp. pl. Weiss'a, Ilica br. 8., tlocrt prizemlja i 1. kata, 1894.; Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8. 276

5.1.2. Fotografski atelijer braće Varga u dvorišnom traktu Ilice br.

34

Braću Gjuru i Ivana Varga spominjali smo već nekoliko puta u ovome radu i to uvijek u kontekstu prvog fotografskog atelijera u Hrvatskoj koji je započeo s radom u većem prostoru nego što je to dotad bila praksa u Zagrebu i to s više zaposlenih pomoćnika. Njihov se atelijer nalazio u dvorišnom traktu vlastite kuće, zapravo jednim dijelom u sklopu kuće koja je nastala u isto vrijeme, ali sa posebnim ulazom. Sve informacije koje o izgledu toga atelijera znamo su one koje iščitavamo iz nacрта za *Kuću Varga* te iz fotografija na kojima se uz portretirane osobe eventualno vidi i korišten namještaj u funkciji fotografske kulise.

Kuća Varga projekt je Kune Waidmanna iz 1887. godine na adresi Ilice br. 34 te je riječ o pročelju koje i danas dominira nad nizom ostalih kuća u Ilici (Sl. 46).³⁴ Ivo Maroević ovaj objekt klasificira u tip stambene arhitekture za kombinirano stanovanje – dvokatnicu s poslovnim prostorom, odnosno radionicom, točnije fotografskim atelijerom.³⁵ Stilski, radi se o mješavini neorenesanse i neobaroka, slikovitog pročelja s rizalito istaknutim središnjim dijelom u čijoj se osi nastavlja i toranj, dok je krovnište mansardnog tipa.³⁶ Pročelje izvedeno na opisani način vjerojatno je služilo braći Varga kao najbolja moguća reklama i uopće komunikacija s javnošću. Srećom, pročelje je ostalo sačuvano u potpunosti.

Fotografski atelijer (Sl. 47.) nalazio se u dvorišnom traktu, a do njegovog ulaza dolazilo se iz ulice preko veže i unutrašnjeg dvorišta.³⁷ Tlocrti ovog zdanja donose nam i informacije o funkcijama prostorija pa je tako vidljivo da se prostor namijenjen samom primanju stranaka i fotografiranju nalazio na 1. katu (Sl. 48), a nacrtom je naznačen i ostakljeni bočni, sjeverni zid. Isto tako, spomenutim se tlocrtom donosi i način komunikacije između prizemlja i 1. kata, a koje je upriličeno polukružnim stepeništem. Ostale funkcije soba koje pripadaju gabaritima atelijera su naznačene kao radionice i toalet. Ostakljeno krovnište atelijera, kroz koje je ulazilo zenitno osvjetljenje, iščitava se iz tlocrta 2. kata (Sl. 49). Uz to, na 2. katu nalazile su se i dvije prostorije koje su služile kao radionice za privatne svrhe. Jasne arhitektonske strukture

³⁴ Dragan Damjanović, *Zagreb: arhitektonski atlas*, Zagreb: AGM, 2014., str. 130.

³⁵ Ivo Maroević, »Prijedlog za tipologiju stambene arhitekture u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 11, str. 165-185, 1987., <https://hrcak.srce.hr/224919> (pregledano 21. lipnja 2021.), str. 176.

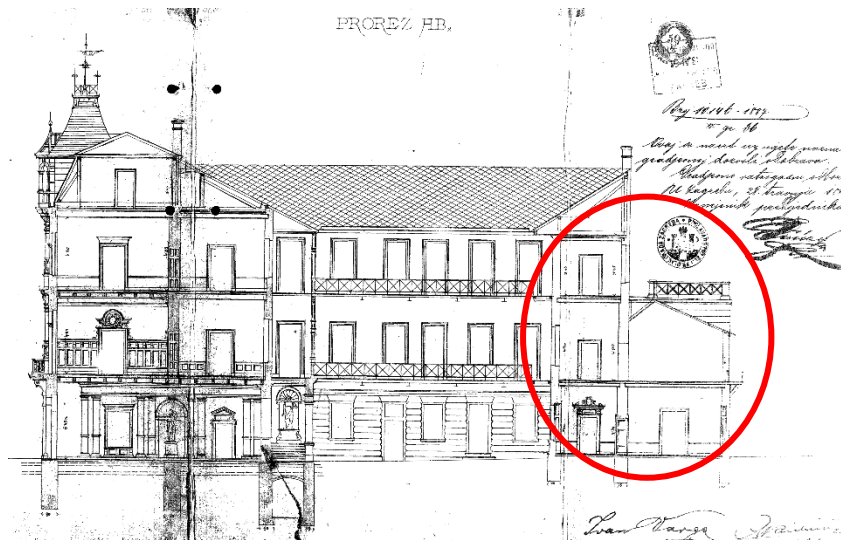
³⁶ Dragan Damjanović, *Zagreb: arhitektonski atlas*, Zagreb: AGM, 2014., str. 130.

³⁷ HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije. Ilica 34. br. 256

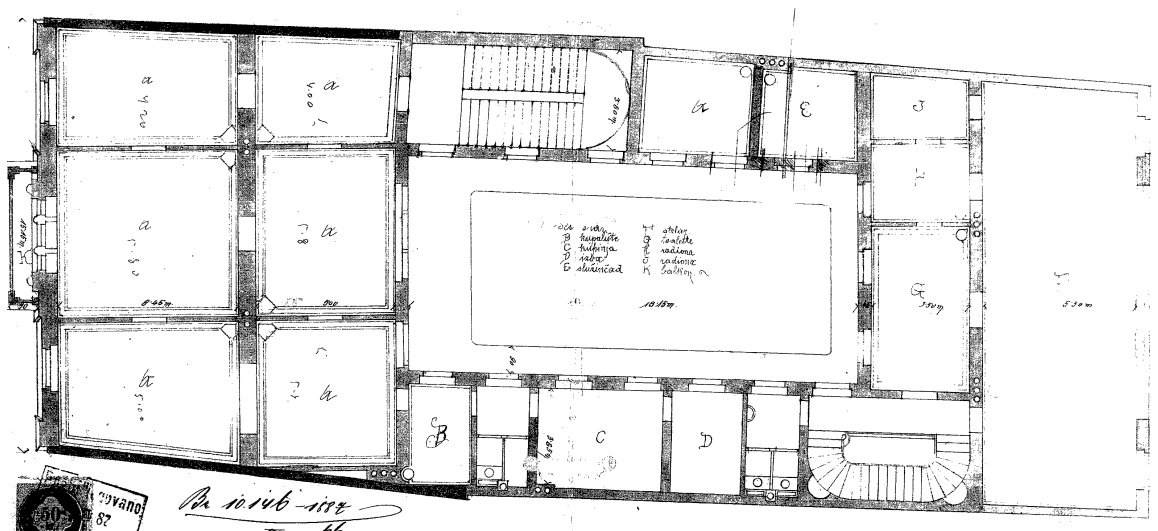
nekadašnjeg atelijera fotografske braće Varga više nema, no mjesto na kojem se nalazio postoji pa ga lakše možemo vizualizirati fotografijom današnjeg stanja (Sl. 50). Zanimljivo je to da se danas u istome tome dvorištu nalazi radnja *Foto Centar*. *Kuća Varga*, iako bez sačuvanog fotografskog atelijera, može se promišljati u kontekstu rada braće Varga – kuća je bila mjesto njihovog stanovanja te ona kao takva komunicira na van i poziva klijente u atelije, isto kao i drveni sandučići postavljeni na drugim lokacijama u Ilici, a koje smo već spomenuli.



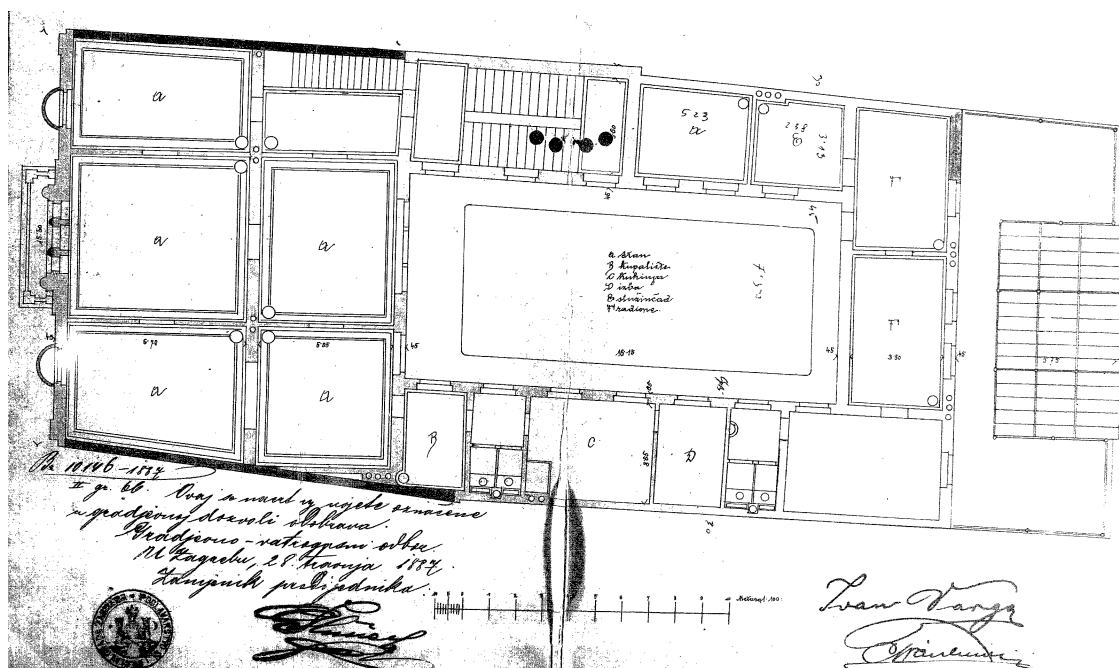
Sl. 46. Pročelje *Kuće Varga*, Ilica br. 34, fotografirano 30. ožujka 2021. (M. Šafarić)



Sl. 47. Kuno Waidmann, presjek *Kuće Varga* s označenim jednokatnim prostorom namijenjenim za potrebe fotografskog atelijera braće Varga, 1887., Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije. Ilica 34. br. 256



Sl. 48. Kuno Waidmann, Tlocrt 1. kata *Kuće Varga* s upisanim funkcijama prostorija (ateljier je označen slovom F), 1887., Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije. Ilica 34. br. 259



Sl. 49. Kuno, Waidmann, Tlocrt 2. kata *Kuće Varga* s vidljivim ostakljenim krovom fotografskog atelijera braće Varga, 1887., Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije. Ilica 34. br. 260

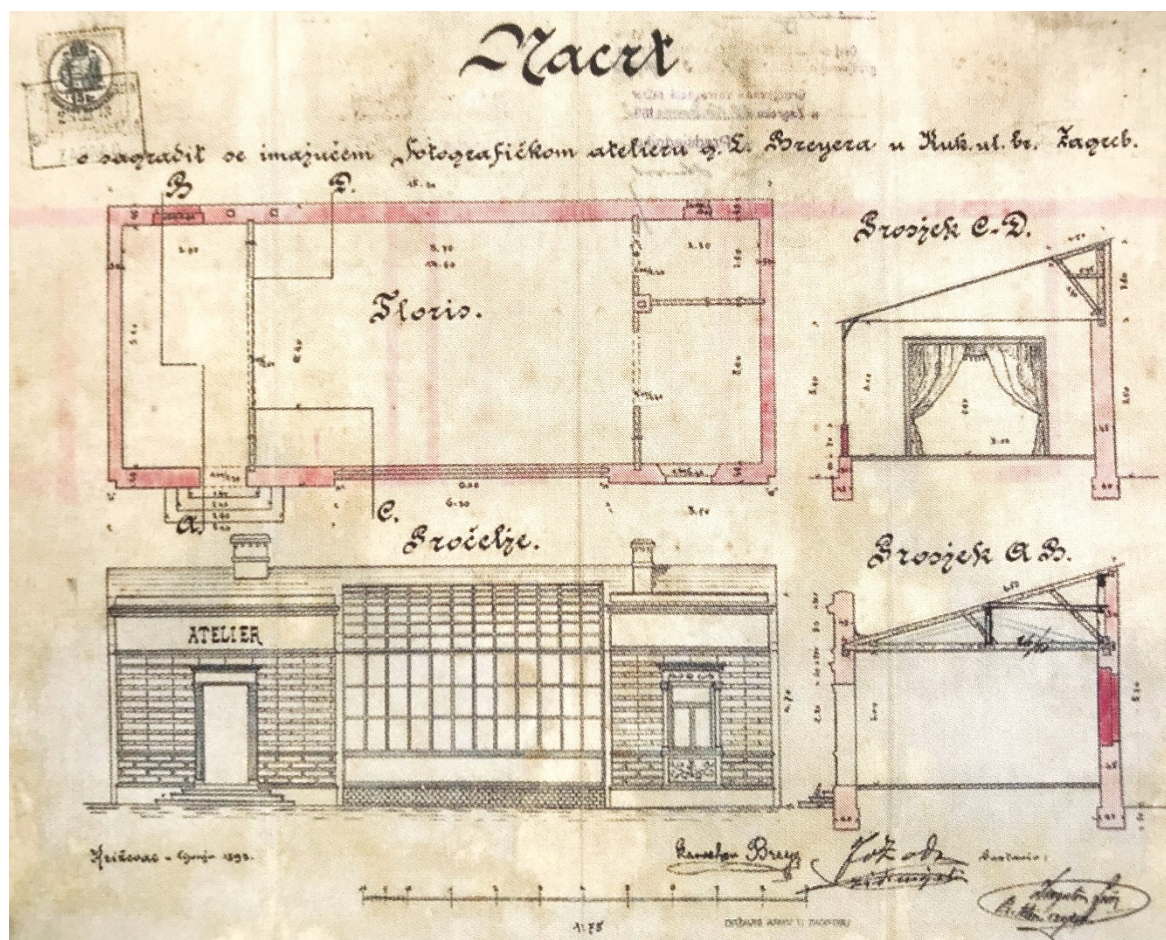


Sl. 50. Prostor u kojem se nalazio atelijer braće Varga, a koji je nakon zatvaranja njihova obrta adaptiran i nadograđen u stambene svrhe, dolje desno na ovoj fotografiji vidljiv je krov prizemnog objekta *Foto Centar*, fotografirano 30. ožujka 2021. (M. Šafarić)

5.2. Adaptirani prostori u svrhe fotografskih atelijera

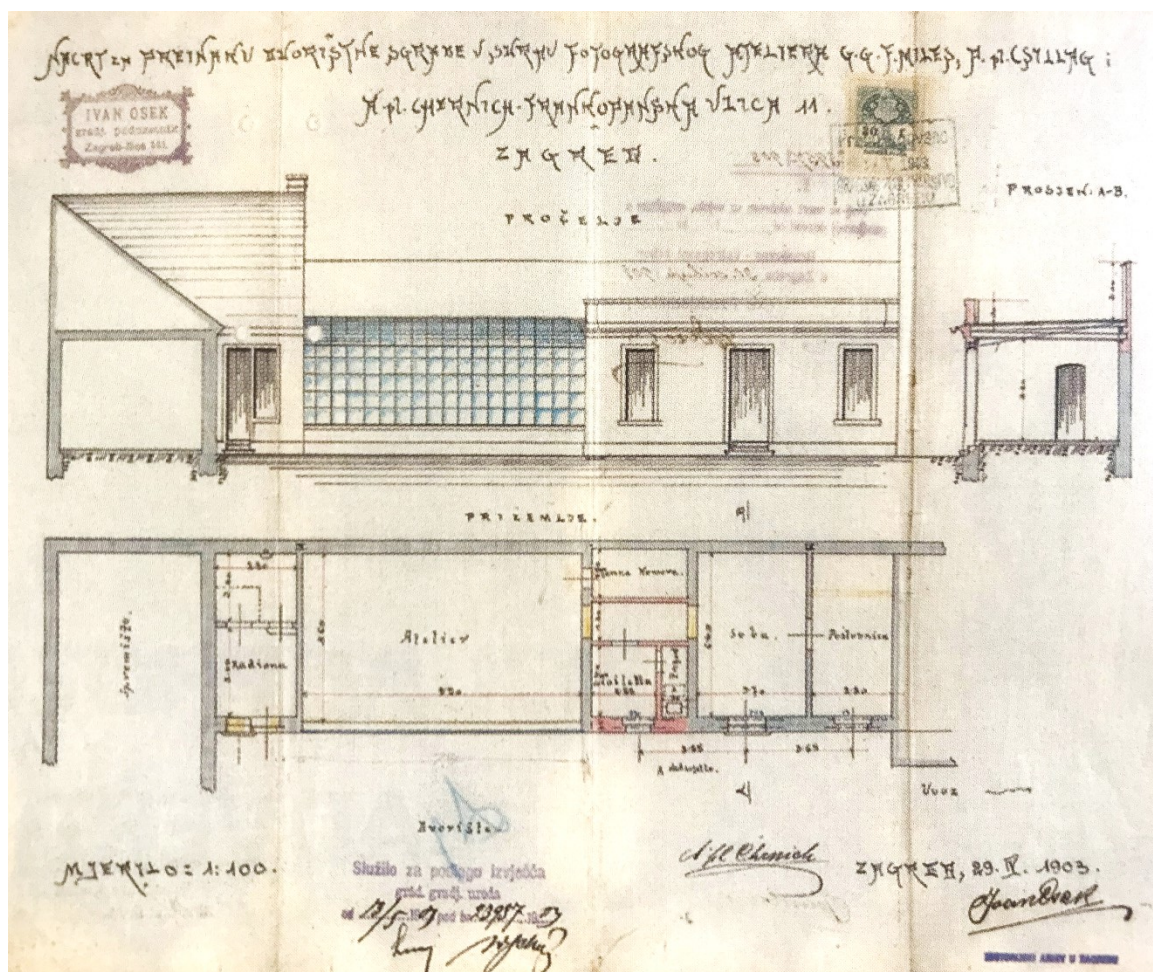
Nacrti koji dokazuju isto tako brojna adaptiranja prostora, kako bi fotograf u njemu mogao nesmetano raditi, najčešće donose adaptacije u obliku ostakljivanja zidova i krovišta. Osim takvih promjena prilikom useljavanja fotografa u novi prostor, postoje i primjeri gdje takve krucijalne arhitektonske specifikacije u obliku velikih prozora već postoje pa se radi samo o adaptiranju u smislu uređenja interijera pokretnim inventarom, potrebnim za rad i sukladnim određenom razdoblju.

Primjer promjene arhitektonske strukture iz zatvorenog zida i krovišta u ostakljeni je nacrt za atelijer Lavoslava Breyera u Kukovićevoj, današnjoj Hebrangovoj ulici br. 5 (Sl. 51).



Sl. 51. Nacrt o sagraditi se imajućem fotografsičkom ateljeu g. L. Breyera u Kukovićevoj ulici br. 5, 1893., repro: Slavko Šterk, Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba, katalog izložbe (Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 26.

Slično tome, *nacrt za preinaku dvorišne zgrade u svrhu fotografskog atelijera G. G. F. Miles, P. pl. Csyllag, A. pl. Chernich* (Sl. 52.) u Frankopanskoj ulici br. 11 donosi adaptacije u vidu ostakljivanja jednog dijela zida i krovništva atelijera te prenamijene funkcija ostalih soba.



Sl. 52. Nacrt za preinaku dvorišne zgrade u svrhu fotografskog atelijera, Frankopanska ulica br. 11, 1903., repro: Slavko Šterk, *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba*, katalog izložbe (Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 26.

Primjer adaptacije za koje se prostor uređivao samo iznutra je nekadašnji atelijer Vlahe Bukovca (Sl. 53.) gdje je 1916. godine Antonija Kulčar otvorila svoj fotografski atelijer pod imenom obrta *Tonka*.³⁸ Kuća Vlahe Bukovca, u čijem se dvorištu nalazi i atelijer, djelo je projektantsko-građevinskog ureda Hönigsberg i Deutsch iz 1896. godine u neorenesansnome stilu, a glavno pročelje veoma simbolički krasi skulptura Rudolfa Valdeca *Genij umjetnosti*.³⁹

³⁸ Marija Tonković, *Fotografija: medijska afirmacija i afirmacija medija*, katalog izložbe (Muzej za umjetnost i obrt, Art Deco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata, 2011.) Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2011., str. 192.

³⁹ Dragan Damjanović, *Zagreb: arhitektonski atlas*, Zagreb: AGM, 2014., str. 177.

Izvorno se do atelijera dolazilo kroz ostakljeni hodnik, odnosno kroz neorenesansnu *umjetnu špilju s vodoskokom* za koju Snježana Pintarić govori da je bila česti motiv rimskih, pariških i Münchenskih umjetničkih atelijera kraja 19. stoljeća.⁴⁰ Unutrašnjost isto tako ostakljenog (Sl. 54.) Bukovčevog atelijera (Sl. 55.) bila je izvedena u maurskome stilu, no s Tonkom se to promijenilo, a isto tako i s Edom Murtićem (Sl. 56.) koji je ovaj prostor umjetničkog stvaranja koristio od 1970. do 2004. godine.



Sl. 53. Hönigsberg i Deutsch, atelijaer Vlaho Bukovca (kasnije Foto Tonke), 1896., fotografirano 16. lipnja 2021. (M. Šafarić)



Sl. 54. Dotok svjetlosti sa dvije strane – prozor i strop



Sl. 55. Vlaho Bukovac u svom atelijeru u Zagrebu, Trg kralja Tomislava 18., repro: Snježana Pintarić, *Umjetnički atelijeri u Zagrebu od 1896. do 2007. – Od istraživanja fenomena do smjernica muzealizacije*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2020., str. 182.



Sl. 56. Atelijaer Ede Murtića, Trg kralja Tomislava 18, 2004., repro: Snježana Pintarić, *Umjetnički atelijeri u Zagrebu od 1896. do 2007. – Od istraživanja fenomena do smjernica muzealizacije*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2020., str. 185.

⁴⁰ Snježana Pintarić, *Umjetnički atelijeri u Zagrebu od 1896. do 2007. – Od istraživanja fenomena do smjernica muzealizacije*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2020., str. 183.

Ova značajna fotografkinja uselila je u umjetnički atelijer koji je bio dovoljno osvijetljen, odnosno, primao je dnevnu svijetlost sa dvije strane – iz tri velika prozora na bočnome zidu te preko ostakljenog krovišta. Fotografijama je zabilježeno da je interijer u potpunosti prilagodila svome *žanru* i modi razdoblja u kojem je djelovala pa je tako na najranijim fotografijama interijera (Sl. 57. i Sl. 58.) vidljiv orijentalni stil unutrašnjeg uređenja s brojnim sagovima, dok je kasnije *scena* postavljena u stilu tadašnjih reprezentativnih salona građanskih stanova.⁴¹ Prema podacima dostupnima iz analize prostora atelijera kad je njime upravljao Bukovac, poznato nam je i to da se cijeli atelijer sastojao od ukupno tri prostorije od kojih je glavni *studio* bio dimenzija 11 x 6 m, te da je imao atelijersku, tipičnu bogato rezbarenu drvenu galeriju koja i danas postoji, s manjim promjenama od one izvorne.⁴²



Sl. 57. Fotografski atelijer Tonka u Zagrebu na današnjoj adresi Trg kralja Tomislava br. 18, *Dom i svijet*, 3 (1923.), str. 56.



Sl. 58. Maja Strozzi Pečić, Bela Pečić i Igor Stravinski u Tonkinu atelijeru, 1926., repro: Lovorka Magaš Bilandžić, *Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015., str. 15.

Za vrijeme funkcioniranja ovog mjesta kao fotografskog atelijera može se reći da je bilo jednim od glavnih centara okupljanja brojnih umjetnika iz različitih područja te drugih intelektualaca toga razdoblja. Vjerujemo da je tome pridonio, naravno u velikoj mjeri, rad ova angažirane kroničarke društva, ali ranija afirmiranost prostora koji svoje korijene ima u atelijeru Vlahe Bukovca. Tonka je u ovome atelijeru djelovala do 1932. godine kad seli u Mosingerov atelijer u dvorištu Ilice br. 8.⁴³

⁴¹ Lovorka Magaš Bilandžić, *Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015., str. 14.

⁴² Snježana Pintarić, *Umjetnički atelijeri u Zagrebu od 1896. do 2007. – Od istraživanja fenomena do smjernica muzealizacije*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2020., str. 183.

⁴³ Marija Tonković, *Fotografija: medijska afirmacija i afirmacija medija*, katalog izložbe (Muzej za umjetnost i obrt, Art Deco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata, 2011.) Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2011., str. 192.

Fotografski atelijer izvanatelijerskog, amaterskog, umjetničkog fotografa Toše Dabca primjer je novog shvaćanja prostora fotografskog rada. Atelijer Toše Dabca bio je od 1940. godine smješten na 1. katu modernističke stambeno-poslovne peterokatne *Kuće Job*, nazvane po vlasnici Viktoriji Job, u Ilici br. 17, podignute 1931.-1932. godine prema projektu Ivana Velikonje i Stjepana Hribara (Sl. 59).⁴⁴ Ova kuća slovi za jednu od prvih modernističkih zdanja u Ilici, a spomenuti je 1. kat već izvorno bio ostakljen te kao takav bio iznimno efektan te je simbolički vrlo odgovarao umjetnosti fotografije, iako je riječ o fotografu koji je djelovao uglavnom van atelijera i u čije vrijeme nije bila nužna prirodna svjetlost za rad. Isto je tako ostakljeno i uvučeno prizemlje u čijoj središnjoj osi dominira ostakljeni oglasni stup, a koje je danas gotovo u potpunosti presvučeno fotografijama Toše Dabca kojima se čuva memorija na nekadašnju funkciju ovog mjesta kao atelijera jednog od najznačajnijih fotografa u povijesti fotografije u Hrvatskoj te važnog centra za okupljanje u kojem su se održavali čak i koncerti (Sl. 60).



Sl. 59. Kuća Job u Ilici br. 17, bivši atelijer (kasnije arhiv) Toše Dabca na 1. katu, Zagreb, fotografirano 30. ožujka 2021. (M. Šafarić)



Sl. 60. Jazz koncert u atelijeru; Boško Petrović, Art Farmer, Silvije Glojznarić, Miljenko Prohaska, Ozren Depolo, 1968., repro: *Tošo Dabac – Fotograf*, (ur.) Albert Goldstein, 1980., Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 153.

⁴⁴ Dragan Damjanović, *Zagreb: arhitektonski atlas*, Zagreb: AGM, 2014., str. 127.

O samom atelijeru kao mjestu okupljanja i svojevrsnom (i svojevremenom) salonu u koji su svraćali umjetnici djelatni u najrazličitijim područjima i drugi intelektualci, možda najbolje govore fotografije nastale u samome atelijeru, a koje prikazuju razgovore, rad i druženja različitih umjetnika poput kipara, grafičara, slikara toga doba, ali i brojnih povjesničara umjetnosti te drugih fotografa (Sl. 61. i Sl. 62).



Sl. 61. U atelijeru; slijeva nadesno: Oto Bihalji-Merin, Liza Bihalji-Merin, Ivica Ivanko, Tošo Dabac,; 1967., repro: *Tošo Dabac – Fotograf*, (ur.) Albert Goldstein, 1980., Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str.153.



Sl. 62. U atelijeru sa suradnicima; slijeva nadesno: Enes Midžić, Tošo Dabac, Marija Braut, Petar Dabac, 1968., repro: *Tošo Dabac – Fotograf*, (ur.) Albert Goldstein, 1980., Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str.154.

6. Zaštita i komunikacija fotografskih atelijera kao baštinskih cjelina

Nakon istraživačkog dijela, bitno je osvrnuti se na fenomen atelijera i iz perspektive drugih dviju od ukupno tri temeljne funkcija muzeologije – iz perspektive zaštite i komunikacije. To sagledavanje od velike je važnosti za shvaćanje smislenosti zagrebačkih fotografskih atelijera kao baštinskih cjelina, a koji kao takvi do sad gotovo da i nisu bili prezentirani. Prezentirani su njihovi voditelji, odnosno profesionalni i amaterski fotografi na brojnim izložbama, ali sami prostori u kojima su djelovali i koji su bili bitnim mjestima okupljanja javnosti, rijetko se spominju. Jedan od glavnih aspekata muzeologije jest uzajamno usklađivanje temeljenih funkcija – istraživanja, zaštite i komunikacije – te primjena istih u određenim socijalnim i kulturno-povijesnim kontekstima.⁴⁵

Funkcija zaštite kulturne baštine podrazumijeva društvenu, stručnu i znanstvenu akciju čiji je cilj spriječiti propadanje iste, odnosno očuvati je i interpretirati.⁴⁶

Zaštita u kontekstu zagrebačkih fotografskih atelijera prisutna je uglavnom u smislu vlasništva gdje se vlasnici navode kao oni koji se brinu o ispravnim postupcima zaštite. Fotografski atelijer Rudolfa Mosingera u Ilici br. 8 u vlasništvu je Ministarstva prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine, fotografski atelijer (kasnije i arhiv) Toše Dabca nalazio se na 1. katu Kuće Job u Ilici br. 17 koja je danas zaštićeno kulturno dobro, odnosno zgradom danas upravlja Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode isto kao i bivši atelijer Vlahe Bukovca u kojem je neko vrijeme svoj foto-ateljier imala *Tonka*.

Komunikacija baštinskih cjelina glavni je alat kojim se kulturna baština, na posredni ili neposredni način, ugrađuje u kulturni, društveni i znanstveni život zajednice te postaje identitetom iste.⁴⁷

Tiskane publikacije poput kataloga izložbi i monografskih knjiga te stalnih i povremenih izložbi koje tematiziraju fotografsku djelatnost ovdje obrađenih fotografa ili, pak, pojedine fenomene u mediju fotografije omogućuju nam širi ili uži uvid u prostor djelovanja fotografa,

⁴⁵ Peter van Mensch, »Strukturalni pristup muzeologiji«, u: *Informatica museologica*, 19, 1-2 (1988.), str. 99., <https://hrcak.srce.hr/145299> (pregledano 20. lipnja 2021.)

⁴⁶ Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta, 1993., str. 169-170.

⁴⁷ Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta, 1993., str. 199.

no ponajviše je, u dostupnim publikacijama, fokus stavljen na valorizaciju samih fotografskih snimaka te povijesno-umjetničkom traženju veza jednog autora s drugim. Informacije koje su vezane uz fotografske atelijere kao arhitektonske i kulturološke sklopove uglavnom se donose samo u obliku navođenja adresa istih, nabrojanja važnih ličnosti koje su tražile uslugu fotografiranja te ponegdje kratkih opisa koji obično upućuju na ostakljenost objekta.

Nešto širi i općenitiji pogled na arhitekturu, smještaj i reklamiranje fotografskih atelijera u Zagrebu dao je Slavko Šterk u katalogu izložbe *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba* otvorenoj u Muzeju grada Zagreba u studenom 2002. godine. Ima još nekoliko primjera pojedinačnih (i u naslovu vidljivih) doticaja s temom ovog diplomskog rada kao što je to znanstveni članak Hrvoja Gržine *Velika fotografska sala i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća* iz 2020. godine.

Još jedan dobar oblik komunikacije fotografskih atelijera iz razdoblja o kojem govorimo, a koji svakako trebamo spomenuti, je virtualna komunikacija putem različitih internetskih platformi. Primjer spomenute komunikacije je web stranica fotografa Roberta Gojevića – www.robertgojevic.com – gdje su temom brojnih članaka najčešće fotografi 19. stoljeća i njihovi atelijeri. Isto tako, o zagrebačkim atelijerima piše i povjesničar umjetnosti Krešimir Galović na svome blogu nazvanom *Panoptikum*, a dostupnom na mrežnoj stranici <http://kgalovic.blogspot.com/>.

Ipak, nakon spomenutog, najboljim nastavkom teme smatram same riječi prof. Ive Maroevića: „**Svi posredni oblici komuniciranja, poput publikacija i videozapisa, kao i drugih medija prenošenja izvan autentične ili artificijelne sredine u kojoj predmeti ili cjeline baštine žive, blijede pred doživljajem stvarnosti baštine, bila ona u vlastitom prostornom ambijentu, bila pak prenesena u neku od institucija, u kojoj se čuva i interpretira.**“⁴⁸

Srodno tome, smatram da se prezentacijom baštinskih cjelina kao što su to arhitektonski očuvani fotografski atelijeri stručnoj i ostaloj javnosti već samo i različitim muzeografskim pomagalicama, kao što su to oznake i table različitog sadržaja i tipa tumačenja, a pogotovo muzealizacijom tih cjelina, najbolje može dočarati određena interpretacija strukture sa svom

⁴⁸ Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta, 1993., str. 199.

njenom mogućom slojevitošću.⁴⁹ Tim se pristupima stvara jača i šira svijest zajednice o kulturnoj baštini o kojoj je već riječ. Bitno je napomenuti da se danas taj tip postavljanja tabli s kratkim opisima o ljudima koji su u određenim objektima radili za fotografske atelijere Zagreba nije još uvijek očitovao.

Primjer zanimljive i još uvijek postojeće prezentacije, a vjerojatno i jedini za sad, kod zagrebačkih foto-ateljera iz razdoblja o kojem govorimo nalazi se u prizemlju Kuće Job (Sl. 63.) na čijem je 1. katu svoj atelijer vodio Tošo Dabac.



Sl. 63. Prezentacija nekadašnje funkcije 1. kata (foto-ateljier Toše Dabca) Kuće Job u Ilici br. 17 danas u prizemlju i to putem fotografija velikog formata čiji je autor Tošo Dabac, fotografirano 30. ožujka 2021. (M. Šafarić)

⁴⁹ Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta, 1993., str. 243.

6.1. Primjeri muzealizacije iz Ljubljane, Celja i Zrenjanina

Kako bismo mogli dati određeni zaključak o mogućoj prezentaciji određenog prostora u Zagrebu prvo moramo uzeti u obzir postojeće primjere dobre prakse prezentacije i muzealizacije iz geografski, a i povijesno i politički bliskih nam mjesta. Primjeri koje se ovim poglavljem obuhvaća prezentiraju dva osnovna tipa muzealizacije atelijera:

- 1) muzealizacija izvornog prostora *in situ*,
- 2) muzealizacija određenog foto-atelijera *ex situ*.

Isto tako, samo prošireno, ove se prostore može svrstati i u tri kategorije koje pobliže pojašnjavaju način prezentacije i muzeološke komunikacije prostora gdje je njihova izvorna funkcija sačuvana ili prenamijenjena:

- 1) prezentirana je izvorna funkcija *in situ*,
- 2) funkcija je drugačija od one izvorne no različitim drugim oblicima komunikacije ona upućuje na nju, *in situ*,
- 3) prezentirana je funkcija fotografskog atelijera, *ex situ*.

FOTO-ATELIJER I GALERIJA PELIKAN U CELJU, SLOVENIJA

Primjer muzealizacije izvornog prostora *in situ* gdje je izvorna funkcija prezentirana u izvornome prostoru je *Foto-ateljer i galerija Pelikan* u Celju. Fotografski ateljer Josipa Pelikana u Celju jedini je primjer očuvanoga prostora s kraja 19. stoljeća i te funkcije na prostoru Slovenije, jedan je od rijetkih sačuvanih uopće u svijetu te je stoga riječ o kulturnom spomeniku od velikog značaja.⁵⁰

Godine 1899. celjski je fotograf Johann Martin Lenz u dvorištu kuće dao izgraditi svoj foto-ateljer koji je izvornim nacrtom planiran kao prizemni objekt dimenzija 8 x 5m, no u izvedbi je nadodana još jedna etaža s ostakljenom metalnom konstrukcijom okrenutom prema sjeveru, a koja zamjenjuje dio bočnog zida i krovništva.⁵¹ Josip Pelikan, po čijem je prezimenu

⁵⁰ Andreja Rihter, »Stakleni Fotografski atelje Josipa Pelikana u Celju«, u: *Informatica museologica*, vol.31, br. 3-4, str. 73-75, 2000., <https://hrcak.srce.hr/142852> (pregledano 20. lipnja 2021.), str. 73.

⁵¹ Andreja Rihter, »Stakleni Fotografski atelje Josipa Pelikana u Celju«, u: *Informatica museologica*, vol.31, br. 3-4, str. 73-75, 2000., <https://hrcak.srce.hr/142852> (pregledano 20. lipnja 2021.), str. 73-74.

danas ovaj prostor prepoznatljiv, otkupio je zgradu atelijera 1919. godine (Sl. 64.) te je u njoj radio do kraja Prvog svjetskog rata.⁵²



Sl. 64. Eksterijer foto-atelijera Pelikan u Celju; Izvor: mrežne stranice Muzeja novejše zgodovine Celje (<https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoatelj-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-atelje-s-konca-19-stoletja/>)

Muzealizacija ovog prostora počinje 1996. godine kada ga je, na poticaj *Muzeja novejše zgodovine Celje*, otkupio grad Celje te se u njemu uredio izložbeni prostor. Ovaj se objekt, pod vodstvom Muzeja smatra dislociranom njegovom jedinicom jer se nalazi nekoliko ulica dalje, točnije na adresi Razlagova ulica br. 5. Budući da se radi o dvorišnom objektu, Muzej je intervenirao u pročelje zgrade u čijem se dvorištu nalazi atelija te je fotografijama i muzeografskim pomagalicama poput table s informacijama o sadržaju (Sl. 65), na neki način prenio komunikaciju na tu prvu uličnu razinu, a koja bi svakako bila otežana bez tih postupaka zbog same nevidljivosti objekta uzrokovane njegovom lokacijom.

⁵² Andreja Rihter, »Stakleni Fotografski atelje Josipa Pelikana u Celju«, u: *Informatica museologica*, vol.31, br. 3-4, str. 73-75, 2000., <https://hrcak.srce.hr/142852> (pregledano 20. lipnja 2021.), str. 74.



Sl. 65. Komunikacija atelijera i galerije Pelikan s ulicom, Razlagova ulica br. 5, Celje, Izvor: internetski pretraživač *Google Maps*

Prizemlje i kat ovog atelijera stalni su postav Muzeja. U prizemlju se nalazi recepcija s galerijom u kojoj su izložene Pelikanove fotografije, tamnom komorom, retuširnicom, cijelom tehničkom opremom, staklenim foto pločama i izborom originalnih fotografija.⁵³ Na katu je savršeno očuvan stakleni studio (Sl. 66), u kojem je i danas moguće dobiti uslugu fotografiranja u nekoj od starih tehnika.

Glavna strategija interpretacije kojom je postignut visok stupanj komunikacije s korisnikom, u slučaju atelijera Pelikan, je simulacija funkcioniranja predmeta i baštinskog sklopa, a što je postignuto predmetima poput fotografskih kamera iz vremena djelovanja Josipa Pelikana, njegovih razvijenih fotografija, staklenih negatifa, namještaja kakvog se može vidjeti na njegovim radovima, pomičnim zavjesicama kojima je fotograf prilagođavao dotok svjetlosti i kojima je stvarao sjene, pokretnim inventarom tamne komore, prijenosnim fotografskim platnima i ostalim predmetima. Predmeti su izloženi na način da prikazuju prostor koji gotovo da je upravo fotograf napustio.

Uz već spomenutu mogućnost fotografiranja jednom od starih tehnika, Muzej nudi i vodstva te edukativne radionice poput onih razvijanja fotografija u svojevrsnom fotolaboratoriju i proslave rođendana najmlađih posjetitelja.

⁵³ *Fotoatelje in galerija Pelikan: stekleni fotografski atelje s konca 19. stoletja*, Izvor: mrežne stranice Muzeja novejše zgodovine Celje (<https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoatelje-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-atelj-s-konca-19-stoletja/>)



Sl. 66. Unutrašnjost foto-atelijera Pelikan u Celju; Izvor: mrežne stranice Muzeja novejše zgodovine Celje (<https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoatelj-e-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-atelj-e-s-konca-19-stoletja/>)

FOTOGRAFSKI ATELIJER IŠTVANA OLDALA U ZRENJANINU, SRBIJA

Fotografsko-slikarski atelijer Ištvana Oldala u Zrenjaninu u Srbiji (Sl. 67.) primjer je muzealizacije izvornog prostora fotografskog atelijera *in situ*, no čija je današnja funkcija drugačija od one izvorne odnosno koja je danas izložbena. Riječ je o objektu iz 1895. godine čiji je naručitelj bio fotograf i slikar Ištvan Oldal, a kojeg je 1921. godine preuzeo, adaptirao i modernizirao poznati srpski međuratni fotograf Đorđe Roknić.⁵⁴

Zid prvog kata, koji gleda prema ulici, velikim je dijelom ostakljen prozorima isto kao i velik dio krovišta koje je prekriveno pocinčanim limom i staklenim pločama kako bi se dobilo što više prirodnog svjetla u interijeru. Dimenzije ostakljenog krovišta izvorno su bile i veće nego što su danas čemu je razlog adaptiranje kata 1987. godine u funkciju poslovnog prostora kad je ta staklena površina smanjena, a 2005. godine to je potkrovlje ponovno redizajnirano i prenamijenjeno za potrebe izložbenog salona Arhiva grada Zrenjanina (Sl. 68.) koji se i danas tamo nalazi.

⁵⁴ *Fotografski atelje Ištvana Oldala*, Izvor: mrežne stranice Zavoda za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin (<http://www.zrenjanininheritage.com/kulturna-dobra/grad-zrenjanin/fotografski-atelej-istvana-oldala>)



Sl. 67. Eksterijer nekadašnjeg foto-atelijera Ištvana Oldala u Zrenjaninu; Izvor: mrežne stranice Zavoda za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin (<http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/grad-zrenjanin/fotografski-atelej-istvana-oldala>)



Sl. 68. Potkrovlje nekadašnjeg fotografskog atelijera Ištvana Oldala danas je izložbeni salon Arhiva grada Zrenjanina; Izvor: mrežne stranice Turističke organizacije grada Zrenjanina (<https://visitzrenjanin.com/zrenjaninski-istorijski-arhiv-visit-zrenjanin/>)

FOTOGRAFSKI ATELIJER HOLYNSKI U LJUBLJANI

Primjer muzealizacije određenog foto-atelijera *ex situ* je fotografski ateljer *Holynski* u Ljubljani, točnije pokretni inventar foto-atelijera *Holynski* kao (danas već bivši) dio stalnog postava Slovenskog etnografskog muzeja. Fotografski studio *Holynski*, tj. fotografska oprema iz međuratnog razdoblja donacija je obitelji Holynski Slovenskom etnografskom muzeju.⁵⁵ Inventar je uvršten u stalni postav (Sl. 69), no danas na njihovoj službenoj mrežnoj stranici stoji obavijest o premještanju cijelog fotografskog studija u prostorije depoa s jednom iznimkom - atelijerska kamera ostala je izložena ispred knjižnice, u prizemlju upravne zgrade.

Osnivač fotografskog obrta bio je Karel Holynski, koji je 1928. otvorio svoj prvi fotografski ateljer na adresi Dunajska br. 6 u Ljubljani, a nakon čega se kroz dugi niz obiteljske radnje adresa mijenjala nekoliko puta. Između ostalog, imao je podružnicu i u Zagrebu.⁵⁶



Sl. 69. Slovenski etnografski muzej, fotografski ateljer Holynski, postav tog dijela danas se nalazi u depou Muzeja; Izvor: mrežne stranice Slovenskog etnografskog muzeja (<https://www.etno-muzej.si/sl/fotografski-atelje-holynski>)

⁵⁵ *Fotografski atelje Holynski*, Izvor: mrežne stranice Slovenskog etnografskog muzeja (<https://www.etno-muzej.si/sl/fotografski-atelje-holynski>)

⁵⁶ *Fotografski atelje Holynski*, Izvor: mrežne stranice Slovenskog etnografskog muzeja (<https://www.etno-muzej.si/sl/fotografski-atelje-holynski>)

6.2. Analiza stupnja muzealnosti Mosingerovog foto-atelijera u dvorištu Ilice br. 8

Muzealnost se prema profesoru Ivi Maroeviću, koju inače definira kao „osobinu predmeta da u jednoj realnosti bude dokumentom neke druge realnosti“, analizira u dva stupnja pa tako razlikuje primarno i sekundarno vrednovanje.⁵⁷ U kontekstu fotografskih atelijera, ali i onih umjetničkih, primarno vrednovanje podrazumijeva dvije odrednice – očuvanost arhitektonske strukture i prepoznavanje značenja eksterijera i interijera za povijest urbanizma i dizajna te postojanje određenih poruka i izvornih predmeta.⁵⁸ Sekundarnim vrednovanjem smatra se valorizacija ili pak revalorizacija biografije fotografa i cijele povijesti foto-atelijera, tj. identificiranje poruka koje bi se mogle javnosti prenijeti putem različitih muzeografskih pomagala.

Nekoliko je materijalnih i nematerijalnih predmeta i odrednica koje doprinose stvaranju identiteta prostora fotografskog atelijera Rudolfa Mosingera u dvorištu Ilice br. 8 u Zagrebu i muzealnosti istog, a u nastavku ćemo se truditi nabrojati i argumentirati ih. Riječ je svakako o *in situ* prostoru, ali ne i o autentičnome jer su mu se kroz godine identiteti mijenjali.

Fotografski atelijej Rudolfa Mosingera projekt je građevinskog poduzeća Hönigsberg i Deutsch iz 1894. godine (Sl. 70).⁵⁹ Tu se zagrebačku projektantsko-građevinsku firmu smatra najistaknutijim predstavnikom kasnog historicizma s dugim popisom izgrađenih palača, ljetnikovaca i drugih objekata nerijetko baš umjetničko-atelijerske funkcije. Što se tiče Mosingerovog foto-atelijera u dvorištu Ilice br. 8 (danas se taj objekt vodi pod adresom Ilica 8/2), riječ je o dvoetažnom historicističkom zdanju s namjenski dobro osmišljenim prostorijama te ostakljenim sjevernim zidom kata i dijela krovništva (Sl. 71. i Sl. 72), no krovništvo je danas zatvoreno, a ostakljeni zid je teško vidljiv izvana zbog drugih susjednih objekata.

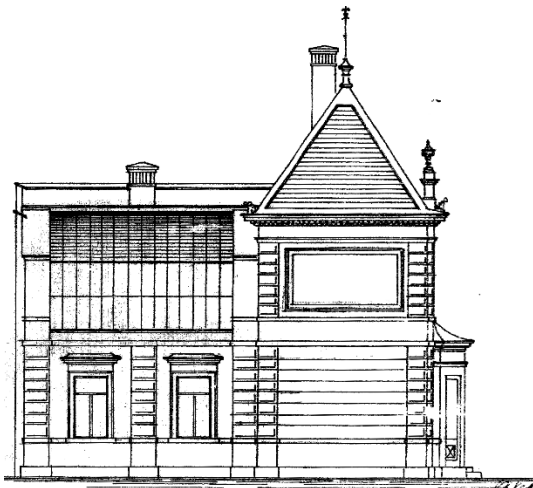
⁵⁷ Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta, 1993., str. 96.

⁵⁸ kao pomoć pri shvaćanju teorije muzealnosti u kontekstu umjetničkih atelijera bio je doktorski rad: Snježane Pintarić, *Umjetnički atelijeri u Zagrebu od 1896. do 2007. – Od istraživanja fenomena do smjernica muzealizacije*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2020.

⁵⁹ HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8, 276.



Sl. 70. Glavno pročelje nekadašnjeg Mosingerovog fotografskog atelijera u dvorištu Ilice br. 8, fotografirano 3. lipnja 2021. (M. Šafarić)



Sl. 71. Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa u Ilici br. 8, fasada prema sjeveru, 1894.; Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8, 272



Sl. 72. Dio sjeverne fasade 1. kata danas – djelomično izmijenjeno; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)

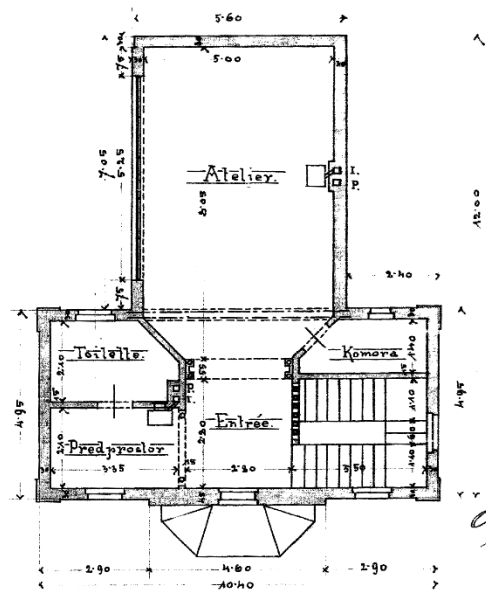
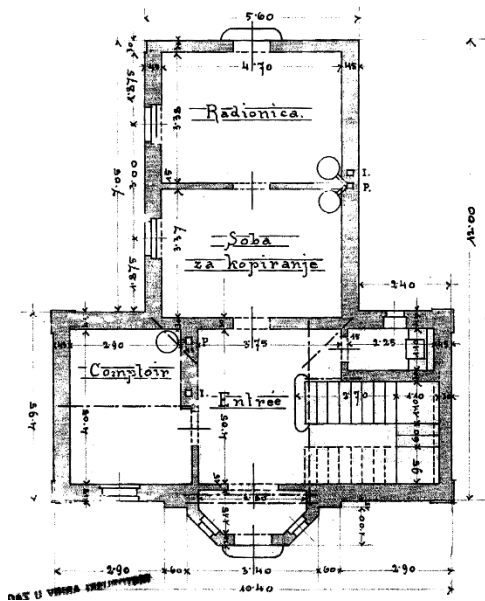
Današnji izgled južnog pročelja (Sl. 73.) gotovo u potpunosti odgovara nacrtnim predispozicijama, no čini se da jedan prozor nije izveden ili je naknadno zatvoren zidom. Inače, danas je atelijer u vlasništvu Ministarstva državne imovine, a iznajmljen je na duže vrijeme

projektantskoj firmi *Estu projekti*. Nigdje se izvana ne spominje izvorna funkcija i važnost ovog prostora



Sl. 73. Južno pročelje nekadašnjeg Mosingerovog fotografskog atelijera; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)

Što se pak interijera tiče, raspored izvornih funkcija prostorija jasno je naznačen još u građevinskoj dokumentaciji, odnosno tlocrtima prizemlja i 1. kata (Sl. 74). Uz sve prostorije nužne za rad atelijerskih fotografa s kraja 19. stoljeća od kojih su neke isključivo privatne funkcije, tu su i one namijenjene klijentima, dok su ulaz i stepenište, koje spaja prizemlje s 1. katom, dvojake namjene. Isto tako, zanimljivo je i to da kod ovoga primjera nalazimo vjerojatno jedine fotografske snimke interijera bez ljudi. Radi se o prikazu raskošnog, historicistički opremljenog stepeništa i to iz dva kuta. Te dvije fotografije (Sl. 75. i Sl. 77.) Mosinger je tiskao u obliku razglednice kojom se poziva javnost na posjet atelijeru. Stepenište i danas postoji (Sl. 76. i Sl. 78), no ono je svakako preuređeno i lišeno svih historicističkih elemenata i bilo kakvih ukrasa.



Sl. 74. Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa u Ilici br. 8., tlocrt prizemlja i 1. kata s upisanim funkcijama prostorija, 1894.; Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8, 276.



Sl. 75. Rudolf Mosinger, *Unutrašnjost atelijera Mosinger*, oko 1900., razglednica (dio), Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-042842



Sl. 76. Unutrašnjost nekadašnjeg fotografskog atelijera u dvorištu Ilice br. 8 danas – stepenište; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)



Sl. 77. Rudolf Mosinger, *Unutrašnjost atelijera Mosinger*, oko 1900., razglednica (dio), Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-042842



Sl. 78. Unutrašnjost nekadašnjeg fotografskog atelijera u dvorištu Ilice br. 8 danas – stepenište; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)

Unutrašnjost se i danas komunicira u vanjskom okruženju u kojem se atelija nalazi velikim prozorima koji prekrivaju gotovo cijeli sjeverni zid 1. kata (Sl. 79. i Sl. 80.) i gdje se izvorno nalazio studio za portretiranje, no, kako je spomenuto, krovšte više nije ostakljeno te je lako uočljivo naknadno spuštanje i zatvaranje krova različitim građevinskim materijalom.



Sl. 79. Pogled prema sjeveru iz prostorije na 1. katu koja je, prema nacrtima, nosila funkciju samog fotografskog atelijera, a čije je krovšte danas neostakljeno i vjerojatno spuštano; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)



Sl. 80. Pogled na ostakljenu 1. kat sjevernog pročelja, odnosno nekadašnju prostoriju koja je nosila funkciju fotografskog atelijera; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)

Što se, pak, uređenja interijera pokretnim inventarom poput namještaja tiče, on je vidljiv jedino na fotografijama historicistički uređenog stepeništa, ali i na brojnim insceniranim, portretnim fotografijama gdje je namještaj služio u svrhu stvaranja kulise, no ipak se iz njega iščitava duh vremena i vrlo vjerojatno izgled ostatka interijera. Primjer takve fotografije je *Gospođa Adrovsky* iz 1904. godine (Sl. 81.) na kojoj su vidljivi orijentalni sag, iluzionističko oslikano fotografsko platno te neorokoko naslonjač na koji se portretirana oslanja. Namještaj korišten na tim fotografijama ima svoje generacijske i stilske *dvojnike* u Muzeju za umjetnost i obrt (Sl. 82.) pa bi se tim fizičkim primjercima lako nadopunio nedostatak izvornog mobilijara. Slično tome, tu su i usporedni primjeri snimaka interijera bez ljudi iz foto-atelijera diljem susjednih zemlja kao što je to primjer atelijera Józsefa Skopálla (Sl. 83.) iz Gyora u Mađarskoj.



Sl. 81. Artistički zavod Mosinger, *Gospođa Adrovsky*, 1904., Zagreb; Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-015834/161



Sl. 82. Naslonjač, oko 1890., neorokoko, rezbarenje drva, tapeciranje; Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-008979



Sl. 83. József Skopáll, *Atelije Józsefa Skopálla*, oko 1860., Gyor, Mađarska; Izvor: mrežne stranice *Luminous Lint*, (http://www.luminous-lint.com/_phv_app.php?/hungary_introduction_01/)

Sekundarno vrednovanje muzealnosti atelijera Rudolfa Mosingera dovodi nas do biografija fotografa djelatnih u ovome prostoru te opće povijesti djelatnosti i *duha* atelijera, a koje nam donosi vrijedne ili manje vrijedne činjenice koje bi se ispravnom interpretacijskom metodom mogle pretvoriti u poruke identiteta ove baštinske cjeline.

Povijest fotografskog rada i izmjene fotografa u ovome objektu broji nekolicinu obiteljski i prijateljski međusobno povezanih ličnosti – Rudolfa Mosingera (Sl. 84), njegovog

poslovnog partnera Lavoslava Breyera, Rudolfove žene Amalije Mosinger (Sl. 85), njihova sina Franje Mosingera (Sl. 86.) te Antonije Kulčar (Sl. 87).



Sl. 84. Rudolf Mosinger, *Autoportret*, oko 1898., repro: Marija Tonković, *Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu Nove objektivnosti i Bauhauusa*, doktorski rad, 2011., Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 53.



Sl. 85. Rudolf Mosinger, *Amalija Mosinger*, 1892., Varaždin; Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-039659



Sl. 86. M. Frank (?), *Franjo Mosinger*, 1932., repro: Marija Tonković, *Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu Nove objektivnosti i Bauhauusa*, doktorski rad, 2011., Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 51.



Sl. 87. Artur Kulčar, Antonija Vajda, oko 1905., repro: Lovorka Magaš Bilandžić, *Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke*, Zagreb: Galerija Klovičevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015., str. 6.

O radu svakog od spomenutih fotografa već je u većoj ili manjoj mjeri bilo riječi u ovome radu, no na ovome mjestu ipak je bitno spomenuti njihov značaj.

Rudolf Mosinger, osim što je dao sagraditi ovaj foto-atelijer 1894. godine, značajan je po velikoj produkciji fotografija nastalih u doba njegova djelovanja koje literatura valorizira kao kvalitetne i po estetskim načelima, ali i po kulturno-povijesnim načelima zbog bilježenja velikog broja pripadnika građanskog sloja, a sa time i mode vremena. Njegov doprinos atelijerskoj fotografiji uviđa se i u otvaranju *Prvog hrvatskog fotografsko-artističkog zavoda*, točnije u reorganizaciji rada i prostora fotografa. Poznato je i to da je tada, ali pogotovo i kasnije kad je u rad Zavoda uveo i litografiju, koristio najnovija tehnološka dostignuća te time educirao javnost o njima.⁶⁰ Isto tako, Mosinger je organizirao i prve filmske projekcije u Banskoj Hrvatskoj i to u Zagrebu, Karlovcu i Varaždinu. Osim toga, s pravom ga se naziva i filmskim djelatnikom jer je 1912. godine dao sagraditi kino *Apollo* u Zagrebu čiji projekt potpisuje

⁶⁰ Marija Tonković, *Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu Nove objektivnosti i Bauhauusa*, doktorski rad, 2011., Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 52.

arhitekt Ignjat Fischer, a 1917. osnovao je *Monopol film R. Mosinger*, tvrtku za distribuciju filmova.⁶¹ Mosinger je, prema svim crticama iz njegovog života, doista bio jedna vrlo poduzetnička ličnost, a njegov zagrebački fotografski rad sinkrono prati gotovo sve europske mijene u tome mediju.

Žena Rudolfa Mosingera, Amalija, bila je vlasnicom atelijera nakon njegove smrti 1918. godine te neko vrijeme prije smrti, a onda posao nastavlja i njihov sin Franjo.⁶² Franjo Mosinger odrastao je okružen fotografijom u jednog od najznačajnijih umjetničkih fotografa moderne hrvatske fotografije. Njegovo fotografsko djelovanje obilježili su atelijerski rad, reportažna fotografija, izlagačka djelatnost, pedagoški rad, uredništvo časopisa *Kulisa* te promoviranje medija fotografije kroz razne druge sfere. U prilog značaja ovog fotografa ide i činjenica da je bio u organizacijskome odboru glasovite putujuće izložbe *Film und Foto* koja je bila otvorena u travnju 1930. godine na Međunarodnoj fotografskoj izložbi u sklopu Proljetnog Zagrebačkog zbora.⁶³ Svoju prvu izložbu Franjo Mosinger otvorio je upravo u svome atelijeru u dvorištu Ilice br. 8, 1922. godine.⁶⁴ Za ovaj foto-atelijej zanimljivo i značajno je i to, osim što ga je u to vrijeme vodio ovaj afirmirani umjetnički fotograf, da ga je posjetila Josephine Baker koju je tom prigodom Franjo Mosinger i fotografirao (Sl. 88).

Franjo Mosinger 1932. godine prodaje atelijej Antoniji Kulčar, *Foto Tonki*, koja tamo seli iz atelijera Vlahe Bukovca u dvorištu kuće na Trgu kralja Tomislava br. 18.⁶⁵ *Foto Tonka* već je u to vrijeme imala izgrađen imidž glavne društvene kroničarke, fotografkinje kazališnih predstava i ženskih aktova. Poznato je da je u foto-atelijeru u dvorištu Ilice br. 8 imala uređenu i tzv. *crvenu sobu* gdje je snimala aktove, bogato opremljen prostor za prijem klijenata te mnoštvo pomičnih kulisa i rekvizita (Sl. 89).⁶⁶ Njen rad isto se tako valorizira bitnim hrvatskim doprinosom razvijanju medija fotografije toga vremena diljem Europe.

⁶¹ »Mosinger, Rudolf«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42057> (pregledano 28. lipnja 2021.)

⁶² Marija Tonković, *Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu Nove objektivnosti i Bauhauasa*, doktorski rad, 2011., Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 57.

⁶³ Lovorka Magaš, »Izložba Deutscher Werkbunda Film und Foto na zagrebačkoj Međunarodnoj fotografskoj izložbi i hrvatska fotografija početkom 1930-ih«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 34, str. 189-200, 2010., <https://hrcak.srce.hr/80924> (pregledano 28. lipnja 2021.)

⁶⁴ Marija Tonković, *Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu Nove objektivnosti i Bauhauasa*, doktorski rad, 2011., Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 81.

⁶⁵ Lovorka Magaš Bilandžić, *Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015., str. 14.

⁶⁶ Lovorka Magaš Bilandžić, *Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015., str. 14.



Sl. 88. Franjo Mosinger, *Josephine Baker*, 1929.; Izvor: Časopis *Kulisa*, br. 14, 1929.



Sl. 89. Tonka za pisanim stolom u ateljeru u Ilici 8, 1930-te., repro: Lovorka Magaš Bilandžić, *Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke*, Zagreb: Galerija Klovičevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015., str. 47.

Izmjene fotografa u ovome prostoru staju nakon *Foto Tonke*, no vrlo je zanimljiva činjenica da je od 1957. do 1959. godine prostorije ovog fotografskog atelijera bile u vlasništvu Zagreb filma, točnije njihovog Studija za crtani film.⁶⁷ To je direktna poveznica s Rudolfom Mosingerom, prvim vlasnikom ovog objekta te ujedno čovjekom koji je prvi doveo film u Hrvatsku.

Ovaj je atelijer za vrijeme svih svojih vlasnika-fotografa bio važnim mjestom okupljanja, a što se može gledati i kroz tri različita vida ovog medija, tri različita fotografska, ali i društvena razdoblja. Kao takav je postao duboko upisanim mjestom u strukturi grada, ali i društvenog života. U vrijeme Rudolfa Mosingera ovaj su prostor posjećivali brojni pripadnici građanskog sloja, često iz vrlo bogatih obitelji da bi zatim u doba vlasništva Franje Mosingera atelijer postao sastajalištem intelektualaca, drugih umjetnika i zaljubljenika u fotografiju te za vrijeme *Foto Tonke* glavnim mjestom dolaska brojnih građana, građanki i ličnosti iz svih sfera javnog života.

Temeljem ove analize muzealnosti fotografskog atelijera u dvorištu Ilice br. 8 zaključujem da se radi o primjeru na koji bi se mogao primijeniti postupak muzealizacije i to po sličnom principu kao što je to onaj spomenutog atelijera Josipa Pelikana u Celju. Primarnim i sekundarnim vrednovanjem utvrđeno je da primjer zadovoljava gotovo sve nužnosti modela muzealnosti osim što nam nije dostupan izvorni pokretni inventar, osim u vidu fotografija kojih

⁶⁷ Marija Tonković, *Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu Nove objektivnosti i Bauhausa*, doktorski rad, 2011., Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 57.

Muzej za umjetnost i obrt te Muzej grada Zagreba posjeduju u pozamašnom broju. Također, prostorije su s vremenom adaptirane pa tako više nema niti ostakljenog krovšta.

Prezentiranjem povijesti i izvorne funkcije Mosingerovog fotografskog atelijera *in situ* na najdjelotvorniji način iskazala bi se i očuvala kulturno-društvena situacija potaknuta novim medijem bilježenja postojanja ljudi i svakodnevice te novim načinom zadovoljavanja ljudske potrebe za samoisticanjem. Isto tako, brojnost atelijera na području Ilice govori o popularnosti i važnosti ovog zanata, a arhitektonska sačuvanost Mosingerovog izvanrednog dvoetažnog atelijera doista je jedinstvena.

7. Zaključak

Istraživanjem i identificiranjem zagrebačkih fotografskih atelijera iz razdoblja od 1854. godine pa do sredine 20. stoljeća došlo se do nekoliko bitnih arhitektonsko-urbanističkih zaključaka. Zagrebačke fotografske atelijere može se klasificirati u dvije tipološke grupe, odnosno napravljena je tipizacija tih prostora na osnovi izgradnje novih objekata ili pregradnje postojećih. Tako se foto-ateljieri dijele u funkcionalno građene objekte i adaptirane prostore. Isto tako, bitno je spomenuti i to da izgled interijera i eksterijera ovih radnji proizlazi ponajprije iz funkcije. Uz to, izradom karte lokacija atelijera u prvih 50 godina njihova djelovanja u Zagrebu utvrđeno je centriranje objekata tih funkcija na području Ilice i njenih pobočnih ulica.

Prezentirani su i pobliže analizirani samo oni primjeri o kojima nam je dostupno dovoljno građevinskog ili literarnog materijala te primjeri koji su do danas sačuvani i moguće ih je fizički doživjeti. Tako se donosi nekoliko nacрта za atelijere od 1860-ih godina pa do početka 20. stoljeća, kao što su to atelijeri Ivana Standla, Georga Mayera (*Velika fotografska sala*), E. Pogorelza i drugih. Atelijeri čije su arhitektonske strukture u potpunosti ili barem donekle sačuvane i koji se ovim radom predstavljaju su atelijeri Rudolfa Mosingera, *Foto Tonke*, braće Varga i Toše Dabca.

Spomenuti fotografski atelijeri, pogotovo oni o kojima je dostupno nešto više informacija, pokušali su se staviti ne samo u arhitektonski kontekst, već i u onaj društveno-politički i kulturni. Cilj promatranja iz tih različitih aspekata jest dokazivanje zagrebačkih fotografskih atelijera kao baštinskih cjelina.

Istraživanje je prethodilo drugim dvjema muzeološkim funkcijama – komunikaciji i zaštiti. Navedeni su izvorni tipovi komunikacije pokretnim inventarom te reklamiranjem različitim metodama, ali i današnja (gotovo nikakva) komunikacija tih sačuvanih prostora s javnosti.

U ovome se diplomskome radu donose i strani primjeri dobre prakse, odnosno primjeri muzealizacije fotografskih atelijera iz Celja, Zrenjanina i Ljubljane. Radi se ukupno o dva tipa muzealizacije – muzealizaciji izvornog prostora *in situ* i muzealizaciji određenog foto-ateljera *ex situ*.

Prilikom analiziranja arhitektonskih i kulturno-povijesnih te za društveni razvitak važnih značajki fotografskog atelijera u dvorištu Ilice br. 8, izvorno u vlasništvu fotografa Rudolfa

Mosingera, izgrađenog 1894. godine, utvrđen je određen visok stupanj muzealnosti, a koji bi mogao poslužiti razmišljanju o prezentiranju toga prostora, kako različitim muzeografskim pomagalicama, tako i kao potencijalne muzejske jedinice.

8. Popis korištene literature

- 1) Dragan Damjanović, *Zagreb: arhitektonski atlas*, Zagreb: AGM, 2014.
- 2) Malcolm Daniel, »Nadar (1820–1910)«, u: *Heilbrunn Timeline of Art History*, New York: The Metropolitan Museum of Art, http://www.metmuseum.org/toah/hd/nadr/hd_nadr.htm (pregledano 3. lipnja 2021.)
- 3) *Fotoatelje in galerija Pelikan: stekleni fotografski atelje s konca 19. stoletja*, Izvor: mrežne stranice Muzeja novejšje zgodovine Celje (<https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoatelje-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-atelje-s-konca-19-stoletja/>)
- 4) *Fotografski atelje Holynski*, Izvor: mrežne stranice Slovenskog etnografskog muzeja (<https://www.etno-muzej.si/sl/fotografski-atelje-holynski>)
- 5) *Fotografski atelje Ištvana Oldala*, Izvor: mrežne stranice Zavoda za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin (<http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/grad-zrenjanin/fotografski-atelej-istvana-oldala>)
- 6) Gisele Freund, *Fotografija i društvo*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1981.
- 7) Beth Gersh-Nesic, *The Eight Impressionist Exhibitions From 1874-1886*, 2019., mrežne stranice ThoughtCo., <https://www.thoughtco.com/the-eight-impressionist-exhibitions-183266> (pregledano 3. lipnja 2021.)
- 8) Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1981.
- 9) Nada Grčević, »Rana fotografija u Zagrebu«, u: *Zagrebačka fotografija – almanah*, 1978., Zagreb: Foto klub Zagreb i Grafički zavod Hrvatske
- 10) Gjuro Griesbach, *Tragom Indijanca - autobiografske crtice*, (priredila Branka Hlevnjak), Sveti Ivan Zelina: Galerija Sv. Ivan Zelina, 1998.
- 11) Andy Grundberg, Naomi Rosenblum, Helmut Erich Robert Gernsheim, Beaumont Newhall, *History of photography*. Mrežna stranica Encyclopedia Britannica (3. prosinca 2020.), <https://www.britannica.com/technology/photography> (pregledano 1. lipnja 2021.)
- 12) Hrvoje Gržina, »Dopuna životu i radu Franje Pommera, prvoga rezidentnog zagrebačkog fotografa«, u: *Peristil*, 57, 1 (2014.), str. 137-145, <https://hrcak.srce.hr/136377> (pregledano 3. lipnja 2021.)

- 13) Hrvoje Gržina, »Velika fotografska sala i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća«, u: *Historijski zbornik*, 73, 2 (2020.), <https://hrcak.srce.hr/252584> (pregledano 5. lipnja 2021.)
- 14) Lovorka Magaš Bilandžić, *Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015.
- 15) Lovorka Magaš, »Izložba Deutscher Werkbunda Film und Foto na zagrebačkoj Međunarodnoj fotografskoj izložbi i hrvatska fotografija početkom 1930-ih«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 34, str. 189-200, 2010., <https://hrcak.srce.hr/80924> (pregledano 28. lipnja 2021.)
- 16) Ivo Maroević, »Prijedlog za tipologiju stambene arhitekture u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 11, str. 165-185, 1987., <https://hrcak.srce.hr/224919> (pregledano 21. lipnja 2021.)
- 17) Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta, 1993.
- 18) »Mosinger, Rudolf«, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42057> (pregledano 28. lipnja 2021.)
- 19) Dubravka Osrečki Jakelić, »Fotografija u vrijeme historicizma«, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 17. 2. - 28. 5. 2000.), (ur.) Vladimir Maleković, Zagreb : Muzej za umjetnost i obrt, 2000.
- 20) Snježana Pintarić, *Umjetnički atelijeri u Zagrebu od 1896. do 2007. – Od istraživanja fenomena do smjernica muzealizacije*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2020.
- 21) Andreja Rihter, »Stakleni Fotografski atelje Josipa Pelikana u Celju«, u: *Informatica museologica*, vol.31, br. 3-4, str. 73-75, 2000., <https://hrcak.srce.hr/142852> (pregledano 20. lipnja 2021.)
- 22) Miljenko Smokvina, »Od dagerotipije do digitalne fotografije«, u: *Informatica museologica*, 31, 3-4 (2000.), <https://hrcak.srce.hr/142896> (pregledano 15. svibnja 2021.)
- 23) Slavko Šterk, *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002.
- 24) Marija Tonković, »Fotografija 30-ih godina«, u: *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898. – 1975.*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2012., 186–219.

- 25) Marija Tonković, *Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu nove objektivnosti i Bauhauusa*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.
- 26) Marija Tonković, *Fotografija: medijska afirmacija i afirmacija medija*, katalog izložbe (Muzej za umjetnost i obrt, Art Deco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata, 2011.) Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2011.
- 27) Marija Tonković, »Oris povijesti fotografije u Hrvatskoj«, u: *Fotografija u Hrvatskoj 1848-1951.*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 20. 9. – 20. 11. 1994.), (ur.) Vladimir Maleković, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1994.
- 28) Peter van Mensch, »Strukturalni pristup muzeologiji«, u: *Informatica museologica*, 19, 1-2 (1988.), str. 99., <https://hrcak.srce.hr/145299> (pregledano 20. lipnja 2021.)

9. Popis slikovnih priloga

- Sl. 1. Felix Nadar, Glavno pročelje fotografskog atelijera na adresi Boulevard des Capucines 35, Paris, 1861., Bibliothèque nationale de France.....5
- Sl. 2. Felix Nadar, Interijer atelijera na adresi Boulevard des Capucines 35, Paris, 1861., Bibliothèque nationale de France.....5
- Sl. 3. Nekadašnji fotografski atelije Felixa Nadara na adresi Boulevard des Capucines br. 35, Paris; Izvor: internetski pretraživač Google Maps.....5
- Sl. 4. André-Adolphe-Eugène Disdéri, neodrezane kopije negativa dimenzija *carte-de-visite*, oko 1860., George Eastman House Collection, Rochester, New York.6
- Sl. 5. Dio nacrt za preinaku dvorišne zgrade u Frankopanskoj ulici 11, Zagreb, u svrhu fotografskog atelijera G. G. F. Miles, P. pl. Csyllag i A. pl. Chernich, 1903., HR-DAZG-667, A-1-239578
- Sl. 6. Nacrt foto-atelijera Borsos & Doctor, 1864., detalj, Budimpešta; Izvor: mrežne stranice *Luminous-Lint* (<http://www.luminous-lint.com/app/image/5695512895601526346292140417/>)..... 10
- Sl. 7. *The Worthing Portrait Company* – fotografski atelije Worthing, oko 1905., Worthing, Engleska; Izvor: mrežne stranice Sussex PhotoHistory (<https://www.photohistory-sussex.co.uk/RewmanJennie.htm>) 11
- Sl. 8. Unutrašnjost fotografskog atelijera Pelikan u Celju; Izvor: mrežne stranice Muzeja novije zgodovine Celje (<https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoatelje-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-atelje-s-konca-19-stoletja/>)..... 11
- Sl. 9. Fotografski atelije Amédéea Fleuryja, oko 1900., Luitré, Francuska; Izvor: mrežne stranice Muzeja Bretanje (<http://www.collections.musee-bretagne.fr/ark:/83011/FLMjo276144>)..... 12
- Sl. 10. Nepoznati autor, *Fotograf sa svojim djelima i opremom*, oko 1870.; Izvor: mrežne stranice *Luminous-Lint* (http://www.luminous-lint.com/_phv_app.php?/f/_studios_interiors_examples_photographs_01/)..... 13
- Sl. 11. Fotoaparat, 19. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007199..... 14
- Sl. 12. Fotografski stativ, kraj 19. i početak 20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007841 14
- Sl. 13. Aparat za povećavanje fotografija, devedesete godine 19. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-009554..... 14

Sl. 14.	Bočica za fotografske kemikalije, dvadesete godine 20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-009482/04	15
Sl. 15.	Staklena posuda za obradu negativa, 20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007248	15
Sl. 16.	Hvataljka za fotografske negative, dvadesete godine 20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007855	15
Sl. 17.	Svjetiljka s rubinskim staklom za rad u tamnoj komori, 19-20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-006626.....	15
Sl. 18.	Fotografski laboratorij Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu – crveno svjetlo i kadice s razvijačem, prekidačem i fiksatorom, fotografirano 27. svibnja 2021. (M. Šafarić).	15
Sl. 19.	Drvena sušilica za staklene fotografske ploče, 20. st., Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007278.....	16
Sl. 20.	Naprava za obrezivanje fotografija, rezač, oko 1900. godine, Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-007646.....	16
Sl. 21.	Unutrašnjost foto-atelijera i galerije Pelikan u Celju, Slovenija; Izvor: mrežne stranice Muzeja novije zgodovine Celje (https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoatelj-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-atelj-s-konca-19-stoletja/)	16
Sl. 22.	Prezentacija drvene sušilice za staklene negative, unutrašnjost foto-atelijera i galerije Pelikan u Celju, Slovenija; Izvor: mrežne stranice Muzeja novije zgodovine Celje (https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoatelj-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-atelj-s-konca-19-stoletja/).....	16
Sl. 23.	Mosinger & Breyer, Zagreb – Ilica, razglednica, Izvor: Muzej grada Zagreba, MGZ fot-9661	18
Sl. 24.	Zagreb – uspinjača, razglednica, Izvor: Muzej grada Zagreba, MGZ fot-20209.....	19
Sl. 25.	Stakleni reklamni izlog s Mosingerovim fotografijama, Zagreb – uspinjača, razglednica, Izvor: Muzej grada Zagreba, MGZ fot-20209.....	19
Sl. 26.	Svjetlotiskarski zavod R. Mosinger, Zagreb - Trgovina Budicki ugao Ilice i Gundulićeve ulice, razglednica, Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-038524.....	19
Sl. 27.	Ulaz sa izlozima za Foto Tonku, građevno poduzeće Stanko Horvat, 1932., HR-DAZG-1122, Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8, MF 122, br. 322.....	20
Sl. 28.	Plan izvedbe reklamnog ulaza sa izlozima za Foto Tonku, 1932., HR-DAZG-866, Zbirka fotografija, Serija prostor, Ulice, br. 174.	20
Sl. 29.	Reklama na ulazu u haustor Ilice br. 8 u kojem se nalazio fotografski atelijer Foto Tonke, 1935., HR-DAZG-866, Zbirka fotografija, Serija prostor, Ulice, br. 173.....	20

Sl. 30.	Kvaternikov trg br. 1, HR-DAZG-866 Zbirka fotografija. Serija prostor, trgovi. 768 21	
Sl. 31.	Julius Hühn, <i>Trgovina i skladište Juliusa Hühna u Ilici 10</i> , 80-te godine 19. st. - kraj 19. st., Zagreb, izvor: Muzej grada Zagreba, MGZ-fot-450.....	21
Sl. 32.	Nacrt pročelja fotografskog atelijera Lavoslava Breyera, Kukovićeve ulica br. 5, 1893., repro: Slavko Šterk, Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba, katalog izložbe (Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 26.....	22
Sl. 33.	Nacrt glavnog pročelja fotografskog atelijera Rudolfa Mosingera, dvorište Ilice br. 8, 1894., Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8. MF 122, 272.....	22
Sl. 34.	Nacrt istaknutog ulaza u fotografski atelijer E. Pogorelza, Preradovićeve ulica br. 1, 1887., repro: Slavko Šterk, Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba, katalog izložbe (Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 26.....	22
Sl. 35.	Karta Zagreba s lokacijama fotografskih atelijera djelatnih od 1854. do početka 20. stoljeća (M. Šafarić, prema podacima iz: Nada Grčević, <i>Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj</i> , Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 1981.).....	24
Sl. 36.	Velika fotografska sala u dvorištu kuće u Ilici br. 35, 1863.; Izvor: HR-DAZG-4, GPZ, Građevni odjel, Spis br. 13, 10. 2. 1863.....	26
Sl. 37.	Nacrt za gradnju fotografskog atelijera u dvorištu Ilice br. 34 u Zagrebu, 1866., tlocrt i presjek; Izvor: HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 34, 252.....	27
Sl. 38.	Nacrt za gradnju privremenog fotografskog atelijera E. Pogorelza u Preradovićevoj ulici br. 1, 1887., repro: Slavko Šterk, <i>Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba</i> , katalog izložbe (Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 24.....	28
Sl. 39.	Osnova fotografskog atelijera za gosp. J. Zigeunera pl. Blüendorfa u Palmotićevoj ulici (ugao s Đorđićevom ul.), 1892.; Izvor: HR-DAZG-866 Zbirka fotografija. AG 52.....	29
Sl. 40.	Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa, Ilica br. 8., glavna fasada i fasada prema sjeveru, 1894.; Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8. 272.....	30
Sl. 41.	Glavno pročelje nekadašnjeg Mosingerovog foto-atelijera u dvorištu Ilice br. 8.; fotografirano 3. lipnja 2021. (M. Šafarić).....	30
Sl. 42.	Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa u Ilici br. 8, položajni nacrt, 1894.; Izvor: HR-DAZG-866 Zbirka fotografija, AG 48.....	31

Sl. 43.	Smještaj Mosingerovog atelijera u prostoru danas, zračna snimka; Izvor: internetski poslužitelj <i>Google earth</i>	31
Sl. 44.	Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa u Ilici br. 8, prorez A-B i prorez C-D, 1894.; Izvor: HR-DAZG-866 Zbirka fotografija, AG 49	32
Sl. 45.	Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa, Ilica br. 8., tlocrt prizemlja i 1. kata, 1894.; Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8. 276.....	32
Sl. 46.	Pročelje <i>Kuće Varga</i> , Ilica br. 34, fotografirano 30. ožujka 2021. (M. Šafarić).....	34
Sl. 47.	Kuno Waidmann, presjek <i>Kuće Varga</i> s označenim jednokatnim prostorom namijenjenim za potrebe fotografskog atelijera braće Varga, 1887., Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije. Ilica 34. br. 256	34
Sl. 48.	Kuno Waidmann, Tlocrt 1. kata <i>Kuće Varga</i> s upisanim funkcijama prostorija (ateljier je označen slovom F), 1887., Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije. Ilica 34. br. 259	34
Sl. 49.	Kuno, Waidmann, Tlocrt 2. kata <i>Kuće Varga</i> s vidljivim ostakljenim krovom fotografskog atelijera braće Varga, 1887., Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije. Ilica 34. br. 260.....	35
Sl. 50.	Prostor u kojem se nalazio atelijer braće Varga, a koji je nakon zatvaranja njihova obrta adaptiran i nadograđen u stambene svrhe, dolje desno na ovoj fotografiji vidljiv je krov prizemnog objekta <i>Foto Centar</i> , fotografirano 30. ožujka 2021. (M. Šafarić).....	35
Sl. 51.	Nacrt o sagraditi se imajućem fotografskom atelijeru g. L. Breyera u Kukovićevoj ulici br. 5, 1893., repro: Slavko Šterk, <i>Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće</i> iz fundusa Muzeja grada Zagreba, katalog izložbe (Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 26.....	36
Sl. 52.	Nacrt za preinaku dvorišne zgrade u svrhu fotografskog atelijera, Frankopanska ulica br. 11, 1903., repro: Slavko Šterk, <i>Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće</i> iz fundusa Muzeja grada Zagreba, katalog izložbe (Muzej grada Zagreba, studeni-prosinac 2002.), Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002., str. 26.....	37
Sl. 53.	Hönigsberg i Deutsch, atelijer Vlahe Bukovca (kasnije Foto Tonke), 1896., fotografirano 16. lipnja 2021. (M. Šafarić).....	38
Sl. 54.	Dotok svjetlosti sa dvije strane – prozor i strop	38

Sl. 55. Vlaho Bukovac u svom atelijeru u Zagrebu, Trg kralja Tomislava 18., repro: Snježana Pintarić, <i>Umjetnički atelijeri u Zagrebu od 1896. do 2007. – Od istraživanja fenomena do smjernica muzealizacije</i> , doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2020., str. 182.....	38
Sl. 56. Atelijer Ede Murtića, Trg kralja Tomislava 18, 2004., repro: Snježana Pintarić, <i>Umjetnički atelijeri u Zagrebu od 1896. do 2007. – Od istraživanja fenomena do smjernica muzealizacije</i> , doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2020., str. 185.....	38
Sl. 57. Fotografski atelijer Tonka u Zagrebu na današnjoj adresi Trg kralja Tomislava br. 18, <i>Dom i sviet</i> , 3 (1923.), str. 56.....	39
Sl. 58. Maja Strozzi Pečić, Bela Pečić i Igor Stravinski u Tonkinu atelijeru, 1926., repro: Lovorka Magaš Bilandžić, <i>Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke</i> , Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015., str. 15.....	39
Sl. 59. Kuća Job u Ilici br. 17, bivši atelijer (kasnije arhiv) Toše Dabca na 1. katu, Zagreb, fotografirano 30. ožujka 2021. (M. Šafarić)	40
Sl. 60. Jazz koncert u atelijeru; Boško Petrović, Art Farmer, Silvije Glojnarić, Miljenko Prohaska, Ozren Depolo, 1968., repro: <i>Tošo Dabac – Fotograf</i> , (ur.) Albert Goldstein, 1980., Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 153.....	40
Sl. 61. U atelijeru; slijeva nadesno: Oto Bihalji-Merin, Liza Bihalji-Merin, Ivica Ivanko, Tošo Dabac,; 1967., repro: <i>Tošo Dabac – Fotograf</i> , (ur.) Albert Goldstein, 1980., Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str.153.	41
Sl. 62. U atelijeru sa suradnicima; slijeva nadesno: Enes Midžić, Tošo Dabac, Marija Braut, Petar Dabac, 1968., repro: <i>Tošo Dabac – Fotograf</i> , (ur.) Albert Goldstein, 1980., Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str.154.	41
Sl. 63. Presentacija nekadašnje funkcije 1. kata (foto-ateljier Toše Dabca) Kuće Job u Ilici br. 17 danas u prizemlju i to putem fotografija velikog formata čiji je autor Tošo Dabac, fotografirano 30. ožujka 2021. (M. Šafarić)	44
Sl. 64. Eksterijer foto-ateljiera Pelikan u Celju; Izvor: mrežne stranice Muzeja novije zgodovine Celje (https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoateljier-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-ateljier-s-konca-19-stoletja/).....	46
Sl. 65. Komunikacija ateljiera i galerije Pelikan s ulicom, Razlagova ulica br. 5, Celje, Izvor: internetski pretraživač <i>Google Maps</i>	47
Sl. 66. Unutrašnjost foto-ateljiera Pelikan u Celju; Izvor: mrežne stranice Muzeja novije zgodovine Celje (https://www.muzej-nz-ce.si/stalne-razstave/fotoateljier-in-galerija-pelikan-stekleni-fotografski-ateljier-s-konca-19-stoletja/).....	48

- Sl. 67. Eksterijer nekadašnjeg foto-atelijera Ištvana Oldala u Zrenjaninu; Izvor: mrežne stranice Zavoda za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin (<http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/grad-zrenjanin/fotografski-atelej-istvana-oldala>) 49
- Sl. 68. Potkrovlje nekadašnjeg fotografskog atelijera Ištvana Oldala danas je izložbeni salon Arhiva grada Zrenjanina; Izvor: mrežne stranice Turističke organizacije grada Zrenjanina (<https://visitzrenjanin.com/zrenjaninski-istorijski-arhiv-visit-zrenjanin/>).....49
- Sl. 69. Slovenski etnografski muzej, fotografski atelije Holynski, postav tog dijela danas se nalazi u depou Muzeja; Izvor: mrežne stranice Slovenskog etnografskog muzeja (<https://www.etno-muzej.si/sl/fotografski-atelej-holynski>).....50
- Sl. 70. Glavno pročelje nekadašnjeg Mosingerovog fotografskog atelijera u dvorištu Ilice br. 8, fotografirano 3. lipnja 2021. (M. Šafarić).....52
- Sl. 71. Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelije u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa u Ilici br. 8, fasada prema sjeveru, 1894.; Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8, 272.....52
- Sl. 72. Dio sjeverne fasade 1. kata danas – djelomično izmijenjeno; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)52
- Sl. 73. Južno pročelje nekadašnjeg Mosingerovog fotografskog atelijera; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)53
- Sl. 74. Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski atelije u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa u Ilici br. 8., tlocrt prizemlja i 1. kata s upisanim funkcijama prostorija, 1894.; Izvor: HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8, 276.54
- Sl. 75. Rudolf Mosinger, *Unutrašnjost atelijera Mosinger*, oko 1900., razglednica (dio), Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-04284254
- Sl. 76. Unutrašnjost nekadašnjeg fotografskog atelijera u dvorištu Ilice br. 8 danas – stepenište; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)54
- Sl. 77. Rudolf Mosinger, *Unutrašnjost atelijera Mosinger*, oko 1900., razglednica (dio), Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-04284255
- Sl. 78. Unutrašnjost nekadašnjeg fotografskog atelijera u dvorištu Ilice br. 8 danas – stepenište; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)55
- Sl. 79. Pogled prema sjeveru iz prostorije na 1. katu koja je, prema nacrtima, nosila funkciju samog fotografskog atelijera, a čije je krovništvo danas neostakljeno i vjerojatno spuštено; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)55

Sl. 80.	Pogled na ostakljeni 1. kat sjevernog pročelja, odnosno nekadašnju prostoriju koja je nosila funkciju fotografskog atelijera; fotografirano 31. svibnja 2021. (M. Šafarić)	55
Sl. 81.	Artistički zavod Mosinger, <i>Gospođa Adrovsky</i> , 1904., Zagreb; Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-015834/161	56
Sl. 82.	Naslonjač, oko 1890., neorokoko, rezbarenje drva, tapeciranje; Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-008979.....	56
Sl. 83.	József Skopáll, <i>Atelijer Józsefa Skopálla</i> , oko 1860., Győr, Mađarska; Izvor: mrežne stranice <i>Luminous Lint</i> , (http://www.luminous-lint.com/_phv_app.php?/f/_hungary_introduction_01/)	56
Sl. 84.	Rudolf Mosinger, <i>Autoportret</i> , oko 1898., repro: Marija Tonković, <i>Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu Nove objektivnosti i Bauhauusa</i> , doktorski rad, 2011., Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 53.	57
Sl. 85.	Rudolf Mosinger, <i>Amalija Mosinger</i> , 1892., Varaždin; Izvor: Muzej za umjetnost i obrt, MUO-039659	57
Sl. 86.	M. Frank (?), <i>Franjo Mosinger</i> , 1932., repro: Marija Tonković, <i>Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu Nove objektivnosti i Bauhauusa</i> , doktorski rad, 2011., Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 51.	57
Sl. 87.	Artur Kulčar, Antonija Vajda, oko 1905., repro: Lovorka Magaš Bilandžić, <i>Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke</i> , Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015., str. 6.	57
Sl. 88.	Franjo Mosinger, <i>Josephine Baker</i> , 1929.; Izvor: Časopis <i>Kulisa</i> , br. 14, 1929.	59
Sl. 89.	Tonka za pisaćim stolom u atelijeru u Ilici 8, 1930-te., repro: Lovorka Magaš Bilandžić, <i>Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke</i> , Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015., str. 47.....	59